

Latinbetűs helyesírásunk eredete.

(Felolvastatott a M. Tud. Akadémia I. osztályának 1934. évi március 5-én tartott ülésében.)

I.

Latinbetűs helyesírásunk történetét a Tüzetes Magyar Nyelvtan két nagy korszakra osztja. Az egyik az írott emlékek, a másik a nyomtatványok kora (i. m. 196—210). Hogy ezen a két nagy koron belül vannak alkorszakok, azt azokból az újításokból, amelyek helyesírásunkat az idők folyamán érték, világosan látjuk. Világosan látjuk, hogy nemcsak a nyomtatványok, hanem az írott emlékek korában is helyesírásunk reformokon ment keresztül, reformokon, amelyeknek ugyan sehol sincsenek megírva az alapelvei, de ezek az alapelvek magukból az írott emlékekből mégis határozott pontokba foglalhatók. A magyar szavak latinbetűs írásában a legelső ilyen szórványoktól kezdve a mai napig igen nagy szabályosság, következetesség van. A JAKUBOVICH EMIL és PAIS DEZSŐ szerkesztette Ó-magyar Olvasókönyv bevezetésében olvassuk, hogy a XI—XII. század magyar szórványait vizsgálva, lehetetlen egy határozott rendszer körvonalait nem látnunk, lehetetlen nem látnunk azt, hogy az egyes oklevélírók nem teljesen elszigetelten kísérleteznek magyar nyelvelemek írásos megrögzítésével (i. m. XXXIII. l.). Ugyancsak e bevezetésben találjuk azt a nézetet, hogy e helyesírás — nyilván külföldi hatások alatt — koronként változik, fejlődik, bizonyos időszakokon belül azonban meglehetősen következetes (i. m. XXI. l.).

Mivel ilyen következetes, minden korban szinte szabályokba foglalható latinbetűs helyesírásunk, azt tartom, hogy megindulásában eredete meg is fejthető. Csak gondosan, körültekintően kell megállapítanunk azokat a forrásokat, amelyekből merítünk. S mikor e forrásokról beszélünk, forrásul nem vehetjük a XII. század emlékeit, mégpedig azért nem, mert ezeknél vannak régiebb forrásaink, továbbá azért sem, mert a XII. század emlékeiben már újabb refor-

mok, újabb idegen hatások érvényesülhettek és érvényesültek is. A mi szempontunkból csak a legrégebb latinbetűs emlékek vehetők tekintetbe, s közülük is csak az, amely a benne feltüntetett keltezés évéből maradt reánk. Ilyen értelemben vett latinbetűs emlékünkhöz sem a X. századból, sem a XI. század első feléből: Szent István, Péter, Aba Sámuel királyok idejéből nincsen. Vannak ez időkből hiteles tartalmú latinbetűs emlékeink, de reánk maradt alakjukban nem a jelzett korok írástermékei.

Az első latinbetűs emlékünkhöz, amely „a legrégebb kétségtelen hitelű” és „eredetiben fennmaradt” emlékünkhöz (I. JAKUBOVICH EMIL, I. Endre király törvénybeidéző ércbilloga. Bp., 1933. 5. l.), a jól ismert, sokszor idézett 1055-ből való Tihanyi Alapítólevél (I. SZENTPÉTERY, Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Bp., 1923. 12. szám). Az oklevél fogalmazója, egybeszerkesztője Miklós püspök volt, az a Miklós püspök, aki I. Endre királynak 1051-ben, a magyarok és németek közti háború alkalmával megmagyarázta Gebhardt német püspök levelének a tartalmát, amelyet ez urához, III. Henrik császárhoz írt, s amelyet Endre emberei elfogtak (I. MNy. XX, 25). PAULER GYULA és JAKUBOVICH EMIL szerint az oklevél Miklós püspök kezeirésa is (I. MNy. XX, 25, 129, ÓMOlv. 18).

II.

Latinbetűs helyesírásunk eredetkérdéseinek tisztázása szempontjából ez az oklevél kiválóan alkalmas. Kiválóan alkalmas, mert latin szövegébe 58 magyar közszó van beágyazva, s ezenfelül van benne 32 olyan magyar hely- és személynév, amely részben ma is él nyelvünkben, részben pedig hangalakja később előkerülő adatok alapján megfejthető. Összesen tehát 90 magyar szórvány van e latin oklevélben. S ennek a 90 magyar szórványnak meglepően következetes a helyesírása. Minthogy ehhez a következetes helyesíráshoz az 1055-i oklevelet követő, eredetiben fennmaradt két XI. századi oklevelünknek, úgyszintén a XII. századból és a XIII. század első feléből való eredeti okleveleinknek a helyesírása a legszorosabban kapcsolódik, a Tihanyi Alapítólevél magyar szavainak az írásmódja helyesírásunk, jelöléseink eredetének szempontjából a legnagyobb fontosságú.

S melyek a Tihanyi Alapítólevélbeli magyar szórványok jelölésének jellemző sajátosságai?

1.

A magánhangzók időmértéke, továbbá minősége jelöletlen. A rövidék és a megfelelő hosszúak, a nyiltak és a megfelelő zártak, az elülső és a megfelelő hátulsó képzésűek egy jeggyel vannak írva.

α) Rövidek és hosszúak:

ê—é: *megaiia* ,mëgyájá → megyéje'; *rea* ,rëá → reá'; *uege* ,vége'; *feheruaru* ,Fehërváru → Fehërvár'; *kurtuel fa* ,kürtvélfá → körtvélyfa' stb.

â—á: *uasara* ,vásará → vására'; *baluana*, *baluan* ,bálvána → bálványá, bálván → bálvány'; *zakadat* ,szakádát → szakadát'; *luazu* ,luászu → lovász' stb.

i—í: *ziget zadu* ,szigetszád'; *gnir uege* ,nyír vége' stb.

u—ú: *fuk* ,fuk → fok'; *luazu* ,luászu → lovász'; *zilu kut* ,szilukút → szilkút'; *kues kut* ,kües kút → köves kút' stb.

β) Nyiltak és zártak:

e—ë: *rea* ,rëá → reá'; *lean siher* ,lëansihër → leánysír'; *kert hel* ,kerthel → kerthely' stb.

ê—é: *zenaia* ,szénájá'; *kurtuel fa* ,kürtvélfá → körtvélyfa'; a nyilt *ê*-re biztos példa nincs, vö. *eri* ,eri → êr → ér'; *kerekv*, *kereku* ,kerekü → kerék → kerék' stb.

γ) Elülsők és hátulsók:

i—j: *ziget zadu* ,szigetszádú → szigetszád'; *zilu kut* ,szilukút → szilkút' stb.

ü—u: *ulues* ,ülves → ölyves'; *kurtuel fa* ,kürtvélfá → körtvélyfa'; *fuk* ,fuk → fok'; *humuk* ,humuk → homok' stb.

A magánhangzók időmértékét helyesírásunk csak később kezdi jelölni. Amennyiben a könyvnyomtatás előtt emlékeink a magánhangzók hosszúságát jelölik, ezt kettőzéssel teszik. Ilyen kettőzéssel először az *ê—é*-nél (*ee*-vel), azután az *ó*-nál (*oo*-val), majd az *ú*-nál (*uu*-val) és az *á*-nál (*aa*-val) találkozunk. A hosszú *ê—é*, *ó*, *ú*, *á* hangoknak ez a jelölésmódja általában etimológikus eredetű.

A hosszú magánhangzóknek a megfelelő rövid magánhangzók fölé tett vonással való jelölése általában a könyvnyomtatás korában kezdődött s lassan, fokozatosan terjedt. Kezdetben csak a hosszú *a*-t és a hosszú *e*-t jelölték (jegyük: *á*, *ê*, *e*), később a XVII. századtól a hosszú *o*-t és a hosszú *ö*-t, *u*-t, *ü*-t (jegyük: *ó*, *ô*, *ú*, *ü*, *ö*, *ü*, *ő*, *w* stb.).

A magánhangzók nyíltságának és zártságának jelölésére történtek egyes kísérletek, így a XV. és XVI. században az *e—ë* és az *ê—é* hangokat próbálták megkülönböztetni, általában azonban a nyíltságot és a zártságot mai helyesírásunk sem jelöli (vö. *leány*, *hegy*, *de hely*, *kert* stb.).

Az elülső és a hátsó magánhangzókat helyesírásunk a XVI. század óta az *o* és *ö*, az *ó* és *ő*, az *u* és *ü*, az *ú* és *ű* esetében megkülönbözteti, vannak azonban olyan minőségi különbségek, amelyek ma is jelöletlenek, pl. az *a*, amely labialis, és az *á*, amely illabialis.

2.

A zöngés és a zöngétlen zárhangoknak: a *b*-nek és *p*-nek, a *d*-nek és *t*-nek, a *g*-nek és *k*-nak következetes, szigorú megkülönböztetése.

b—p: *balatin*, *bolatin* (kétszer) ‚Balaton‘; *bagat meze* ‚Bogát mezeje‘; *baluana*, *baluan* ‚bálványa, bálvány‘; *brokinarea* ‚berkenyére‘; *cum duce B.(ela)* ‚Béla‘ stb. | *petre zenaia* ‚Petre szénája‘; *olup hel rea* ‚Alaphelyre‘ (ma Alaphely → Alap); *putu uueize* ‚Pot vejsze‘ stb.

d—t: *hodu utu* ‚hadút‘; *ziget zadu* ‚szigetszád‘; *zakadat* ‚szakadát‘ stb. | *tichon* ‚Tihany‘; *turku* ‚Törek‘; *keuris tue* ‚Kőristó‘ stb.

g—k: *gamas* ‚Gamás‘ (helynév); *ziget zadu* ‚szigetszád‘; *gnir uuege* ‚nyír vége‘ stb. | *keuris tue* ‚Kőristó‘; *fekete kumuc* ‚fekete homok‘; *fuk* ‚fok‘ stb.

A zöngés és zöngétlen zárhangoknak ez a következetes, szigorú megkülönböztetése helyesírásunk egész történetének jellemző sajátja. Az a körülmény meg, hogy ez a szigorú, következetes megkülönböztetés helyesírásunk, jelöléseink legkezdetén is megvan, az eredet szempontjából a legnagyobb figyelmet érdemli meg.

3.

A zöngés és a zöngétlen dentilabialis spiransoknak: a *v*-nek és *f*-nek megkülönböztetése: *f—v*: *feheruaru* ‚Fehérvár‘; *kurtuel fa* ‚körtvélyfa‘; *uhues megaia* ‚ölyves megyéje‘; *gnir uuege* ‚nyír vége‘; *putu uueize* ‚Pot vejsze‘ stb. | *kurtuel fa* (l. fentebb); *feheruaru* (l. fentebb); *fekete kumuc* ‚fekete homok‘; *harum ferteu* ‚három fertő‘; *fotudi* ‚Fadd‘ stb.

A *v*-nek és *f*-nek ez a következetes megkülönböztetése írásbeliségünknek egész történetén át jellemző sajátja, latinbetűs helyes-

írásunk kezdetén pedig az eredet szempontjából a legnagyobb figyelmet érdemlő körülmény.

4.

A postalveolaris zöngétlen spiransnak: az *š*-nek a latin *s* betűvel való jelölése: *sumig* ,Somogy'; *lean siher* ,leánysír'; *sar feu* ,Sárfő'; *mortis uuasara* ,Martos vására'; *uluues megaia* ,ölyves megyéje'; *kues kut* ,köveskút'; *cuesti* ,Kövesd'; *keuris tue* ,Köris töve' stb.

Az *š* spiransnak a latin *s*-szel való jelölése egészen a mai napig helyesírásunknak egyik jellemző sajátága.

A Tihanyi Alapítólevélben *zs*-vel, tehát az *s* zöngés párjával hangzó szóra példánk nincsen. Nem ilyenek a *cuesti* (mai nyelven *Kövezsd*), *segisti* (mai nyelven *Segezsd*, l. MNy. XXIII, 213) adatok sem. Bennük a mai *-d* kicsinyítő képző *-ti*-nek van írva (más ilyen *-ti*-vel írt adatokra l. MNy. XIX, 87), ezért szinte kétségtelen, hogy a *cuesti*, *segisti* 1055-ben *küesti*-nek, *segisti*-nek hangzott, a nevekben tehát *š* volt a *-ti* előtti hang. Bizonyos azonban az is, hogy helyesírásunkban a *zs* hangnak *s* a legrégebb jele (l. Kniezsa I., Magyar helyesírás 23).

5.

Az alveolaris zöngétlen spiransnak, az *sz*-nek akár velaris, akár palatalis magánhangzó előtt, illetőleg minden helyzetben *z*-vel való jelölése: *zakadat* ,szakadát'; *koku zarma* ,Kak szarma'; *azah*, *azaa* ,aszó, aszója'; *luazu* ,lovász'; *rumoz licu* ,ravasz-, azaz róka-lyuk'; *petre zenaiia* ,Petre szénája'; *putu uueize* ,Pot vejszó'; *ziget zadu* ,szigetszád'; *zihu kut* ,szilkút'; stb.

Egészen a nyomtatványok koráig emlékeink az *sz* hangot *z* betűvel írják. A XII. században azzal az újítással találkozunk, hogy az *sz*-et palatalis magánhangzók előtt *sc*-vel (elvétve *sz*-vel is), velarisok előtt azonban *s* más helyzetben továbbra is *z* betűvel jelölik. Természetesen vannak emlékek, ahol a *z*-vel való jelölés az egyedüli. A *sz* hangértékű *sc*-vel a XVI. század elejéig találkozunk. A nyomtatványok korában az *sz* hangnak *sz* felel meg, s ez a jegye mai helyesírásunkban is. Ez az *sz* betű nem a nyomtatványok kora előtt az *sc* mellett előforduló *sz*-nek a fejlődéses folytatása vagy magyar felelevenítése. Legelső nyomtatványaink ugyanis ugyanazokkal a német fraktur betűkkel vannak nyomtatva, amelyekkel az akkori német nyomtatványok. A két legrégebb magyar nyelvű nyomtatványban, amelyekben latin, német és lengyel szöveg

is van, a magyar, a lengyel és a német szöveg egy betűtípussal van nyomtatva. E betűtípusban, a német fraktur betűkben az $\text{ß} = \text{fz}$ betű a német, régebben *z*-vel írt hangnak a jele. A német $\text{ß} = \text{fz}$ a német írásban a XVI. század óta mutatható ki, ahol a régebbi *z* helyébe lép (l. PAUL—GIERACH, MhdGram.¹² 29. §. 2). A német betűsor *fz* jegye, miként a németben, a magyarban is az *sz* hang jelölője. Helyesírásunk mai *sz* jegye ennek a német betűsorból vett jelnek a folytatója (l. TMNy. 206).

A megfelelő zöngés alveolaris réshangnak, a *z*-nek a Tihanyi Alapítólevélben *z* a jegye: *bagat meze* ‚Bogát mezeje‘; *fizeg* (két-szer), *fyzeg* ‚Füzege‘.

A *z* hangnak helyesírásunkban a mai napig *z* a jegye.

6.

A dentipalatalis zöngés *d'*-nek *g*-vel, a praepalatalis anterior zöngés *j*-nek *i*-vel való jelölése: *gisnav* ‚disznó‘; *uluues megaia* ‚ölyves megyéje‘; *fizeg* (kétszer), *fyzeg* ‚Füzege‘; *harmu hig* ‚három-hegy‘; *sumig* ‚Somogy‘.

Ugyanakkor a zöngés *g* zárhang szintén *g*-vel van jelölve: *gamas* ‚Gamás‘; *uuege* ‚vége‘; *segisti* ‚Segesd‘ stb.

A *j*-re példák: *putu uueize* ‚Pot vejsze‘; *seku ueieze* ‚Sekü vejsze‘; *uluues megaia* ‚ölyves megyéje‘; *petre zenai* ‚Petre szénája‘.

Helyesírásunk egyik legfontosabb sajátága, hogy a magyar *gy* és a magyar *j* hang minden időben két külön jellel volt és van írva, mégpedig a *gy* mindig *g*-vel vagy a *g* mellé, illetőleg fölé tett kisegítő jegy, betű alkalmazásával¹⁾, a *j* meg *i*-vel, vagy *y*-nal, vagy — miként ma — *j*-vel. Ez a *j* paleografiai tekintetben eredetileg *i*.

7.

Jellemző a Tihanyi Alapítólevélre az, hogy helyesírása etimológikus. Olyankor ugyanis, mikor a kiejtésnek megfelelően egymás mellett két zöngés zárhangot írhatna, az eredetnek megfelelően zöngétlent és zöngést ír. Ez az eset van a *lopdi* névben, amely név egy halastó neve; („[piscinae] Opoudi et *lopdi* regis sunt“). Hogy ez a *lopdi* hol feküdt s megvan-e régi nevéhez hasonló néven ma is, az nincs eldöntve. SZAMOTA ISTVÁN (NyK. XXV, 145)

¹⁾ Vö. ZOLNAI GYULA, Nyelvelmékeink a könyvnyomtatás koráig. Bpest, 1894. 20 lp.: *g, g', g'', gi, gh, ghy* stb.

Lápod-nak értelmezte, közelebről azonban fekvését nem jelölte meg. ERDÉLYI LÁSZLÓ (A tihanyi apátság története 420) meg azt írta, hogy Tolna megyében teküdt, de hogy mi a mai neve, azt nem állapította meg. Találunk *Lapod*, Somogy m. (l. CzF.; helyes adat?), *Lábod*, Somogy m., falu és puszta (l. LIPSZKY, Rep.), *Lábd*, Zala m., puszta (l. LIPSZKY, Rep.; vö. Balatonlábdíhegy, vasúti megállóhely) neveket. Egy ó-magyar *lopdi* a mai nyelvben *lapd* > *láp*d lehetne, ami a mai kiejtésben természetesen *lábd*-nak hangzanék.

A tihanyi oklevél *lopdi*-ját az idézett helynevek egyikével sem azonosítom, de erre nincsen is szükségem. Azt azonban kétségtelenül megállapíthatom, hogy a név csakis eredeti magyar név lehet. Alapszava: ó-magyar *lop*-, képzője a kicsinyítő *-di* > *-d*. Az a kérdés, vajjon a tihanyi oklevél idején az író magyar beszédében az egymás mellett levő zöngétlen + zöngés zárhang zöngétlen + zöngésnek, vagy pedig mind a két zárhang zöngésnek hangzott-e, miként ma hangzik hasonló helyzetekben (pl. *csipdes*, *kapdos*).

Hogy az egymás mellett álló zárhangoknak ez a kölcsönös egymásrahatása, a hasonulásnak ez a neme mióta van meg nyelvünkben, azt nem tudjuk. Legrégibb idevonatkozó adataim ezek: 1138/1329: villa *Hedekcut*: Hidegkút, Tolna m. (l. ÓMOLv. 32, 34); 1257: *Thelegd* (Kovács, Ind.); 1344: „Monticulum qui wlgó *Bolukpétur holmya* nuncupatur“: „Balog Péter-halma“ (OkISz.); SchlSzój. *pubdeneuere*, Jókai K. 148: *felhaktak uala*. Ez adatok alapján annyit mondhatunk, hogy a zárhangoknak egymásrahatása a zöngesség-zöngétlenség szempontjából a XIII. század végén és a XIV. század elején megvolt nyelvünkben, vagy mivel az 1138/1329. évi oklevél *Hedekcut*-ja az 1138-ból való eredetinek az írását őrizheti, a hasonulás e neme meglehetett a XII. század első felében is. Hogy régebben hogyan volt, azt nehéz eldönteni. A tihanyi oklevél *lopdi*-ja mellett ott van az 1002 előtt kelt és 1109-ben átírt veszprémi görög oklevél *μελεξδις* személyneve, amely egy ó-magyar *μελεξδις* személynév görögösített alakja. E személynév később is előkerül: 1240 körül egy szőlőmunkásnak *Melegd* a neve (l. OkISz.). A név a magyar *meleg* szó *-di* > *-d* képzős származéka. A szó eredeti magyar (l. SZINNYEI, NyH.⁷ 156), s úgy látszik, eredetibb alakja **melek*. Nagyon valószínű, hogy a görög oklevél írója a származékszót etimológiusan írta le, s az sem lehetetlen, hogy az ő kiejtésében a név még *Melekdi*-nek (l. JAKUBOVICH E.: MNy. XX, 11), s nem *Melegdi*-nek hangzott (l. MELICH: MNy. XXIV, 112).

Ugyanezt vallom a tihanyi oklevél *lopdi*-járól is. Ez is etimológikusan van írva, s nem lehetetlen, hogy az alapszó etimológiájának megfelelő alakban hangzott is.

Az, hogy helyesírásunk megindulásában etimológiai elven nyugszik, bizonyítja, hogy ebben a megindulásában is tudatos és tudós munka eredménye. Erre az eredményre jutunk akkor is, ha az 1055-i oklevél magyar szórványainak helyesírását összehasonlítjuk az 1056/1057-ből való csehországi leitmeritzí-i alapító oklevél cseh nyelvi szórványainak vagy a X—XI. század határáról származó szlovén nyelvi Freisingeni Emlékek helyesírásával. Mind a kettő helyesírásának következtelenség, átnemgondoltság a jellemzője (l. erről alább is).

Az a nézetem, hogy egyedül az itt hét pontban felsorolt jelölismódok helyes értelmezése adhatja meg a feleletet arra, milyen eredetű lehet latinbetűs helyesírásunk kezdete.

III.

Három gondolat vetődött fel bennem e kérdés megoldásának kutatása közben.

1.

Az első ez: Miklós püspök magyar helyesírása egyszerű folytatása korábbi magyar szórványok helyesírásának. Minthogy pedig korábbi, kétségtelenül hiteles magyar szórványok arab és görög betűkkel feljegyzett emlékekben vannak (l. ÓMolv.),¹⁾ azért Miklós püspök latinbetűs helyesírása az arab vagy a görög betűsnek egyszerű folytatása.

Ezt a feltevést könnyű megcáfolni. Arabbetűs szórványunk mindössze három van (vö. a *magyar*, *kende* és *gyula* szavak szórványait ÓMolv. 1—4); belőlük sem magánhangzóink, sem mássalhangzóink latinbetűs jelölésére következtetéseket levonni nem lehet. A görögbetűs szórványoknál más a helyzet. Más azért, mert görögbetűs szórványunk aránylag sok van. Nagybecsű szórványokat tar-

¹⁾ Mai felfogásunk szerint a honfoglaló magyarságnak volt betűsora, ismerte a betűt és az írást, minthogy azonban e betűsorrall írt emlékeink csupán a XV. század végétől fogva vannak, ez emlékek helyesírását nem vehetjük tekintetbe, vö. különben HORVÁTH J., A m. irodalom kezdetei 8; NÉMETH GYULA, Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós. Leipzig, 1932, 33; MNy. XXVIII, 84.

talmaz Szent István király görög oklevele. Tudjuk, hogy ezt az oklevelet Kálmán király 1109-ben átíratta, s a Szent István adományából, valamint a szent király halála utáni időkben kapott birtokok neveit, illetőleg az adományozást latin nyelven is egybeállította. A ránk maradt oklevél felső része a görög nyelvű oklevél másolata, alsó része meg Kálmán király latinnyelvű renovatiója (I. GYOMLAY GYULA, Szent István veszprémvölgyi donatiójának görög szövegéről; FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ, Kálmán király oklevelei).

A kétféle: görög és latin betűtípussal leírt magyar szórványok helyesírása egymástól lényegbe vágó pontokban tér el. A görögbetűs írásban a magyar *sz* és a magyar *s* hangnak egy jegye van. Mindkét hangot a görög σ -val írja az oklevél: $\sigma\alpha\mu\tau\acute{\alpha}\gamma$, $\sigma\acute{\alpha}\mu\tau\alpha\gamma$ = Szántó, $\sigma\alpha\gamma\acute{\alpha}\rho\beta\epsilon\rho\upsilon\epsilon\nu$, $\sigma\acute{\alpha}\gamma\alpha\rho\beta\epsilon\rho\upsilon\epsilon\nu$ = Szárberény, $\beta\epsilon\sigma\pi\rho\epsilon\mu$ = Veszprém; — $\sigma\acute{\alpha}\nu\delta\rho\upsilon\varsigma$ = Sándor puszta, $\kappa\eta\acute{\iota}\sigma\alpha$ = Kenese. Ezzel szemben Kálmán király renovatiójában, tehát az oklevél alsó felén a latin szövegben a magyar *s* és a magyar *sz* hang úgy, miként a Tihanyi Alapítólevélben is, két külön betűvel, mégpedig az *sz* hang *z*-vel, az *s* hang meg *ss*-sel, *sc*-vel van írva: *zamtou*, *zaarberin*, *bezpremensium*, *bezpremensis*; — *kinessa*, *scondur*.

Ez a lényegbe vágó eltérés csak fokozódik, ha a régebbi, nem a hazában írt, nézetem szerint azonban magyar emberek feljegyzése alapján készült görögbetűs magyar szórványok helyesírását vizsgáljuk. Egy ilyen lényegbe vágó eltérés a görög- és a latinbetűs magyar szórványok helyesírása közt a magyar *gy* és *j* hangnak a jelölése. Konstantinos Porphyrogenetos „De administrando imperio“ c. művében, amelyet 950–951 körüli időkben írt, a magyar *gy* hangot állandóan γ -val, a magyar *j* hangot meg hol γ -val, hol meg τ -val írja: $\kappa\omicron\upsilon\rho\tau\upsilon\gamma\epsilon\rho\mu\acute{\alpha}\tau\omicron\upsilon$ = Kürt-Gyarmat, $\mu\epsilon\gamma\acute{\epsilon}\rho\eta$ = Megyer, $\gamma\upsilon\lambda\acute{\alpha}\varsigma$ = *gyula*; $\gamma\epsilon\nu\acute{\alpha}\chi$ = Jenő, $\tau\acute{\epsilon}\lambda\epsilon\chi$ = Telech.

A Tihanyi Alapítólevél a magyar *gy* hangot állandóan *g*-vel, a *j*-t meg állandóan *i*-vel írja. Latinbetűs helyesírásunkban általában nem fordul elő az, hogy a magyar *j* hangot *g* betűvel írták volna. Az idézett szórványok közül több előfordul latinbetűs írással is feljegyezve, mégpedig úgy, hogy a *gy*-vel hangzók *g*-vel, a *j*-vel hangzók meg *i*-vel vannak írva; vö. Anonymus: portum *moger* = *Megyer*; 1193: *Meger* ÓMOlv. 53; 1236: *ieneunec* (Oklsz.) stb.

A Tihanyi Alapítólevél magyar szórványainak helyesírása nem függ össze sem Szent István görög oklevelének, sem pedig más régebbi külföldi görögnyelvű emlékek magyar szórványainak

helyesírásával. Megállapítható, hogy görögbetűs magyar szórványaink helyesírása a X. századi bizánci köznyelvi görög kiejtésen alapul. Amilyen köznyelvi görög hangnak volt egy-egy görög betű a jelölője, ugyanolyan vagy hasonló magyar hangnak lett jelölőjévé a görög betű szórványainkban is (l. e kérdéstről MELICH: MNY. XXIV, 111, 333 XXVII, 151, NYK. XXXIV, 141, XLIV, 345, 353).

2.

A másik gondolat, amely Miklós püspök magyar helyesírási elveinek vizsgálatánál elélem tolult, az, hogy Miklós püspök a latin nyelv helyesírása mellett utánozható valamely akkori nemzeti helyesírást. E gondolatnál vagy azt kellene feltennünk, hogy Miklós maga is idegen származású volt s így esetleg ismerhette annak a nemzetnek a helyesírását, amelynek nyelve az anyanyelve volt, vagy pedig — tekintet nélkül arra, magyar vagy nemmagyar származású volt-e — ismerhette a korabeli nemzeti helyesírásokat. — Ismerhette vagy azért, mert külföldön járt iskolába, vagy pedig azért, mert hazánkban 1000—1055 közt előkelő világi papi állásokban sok volt az idegen, akiktől itthon is egyetmást megtudhatott a nemzeti helyesírások tekintetében. Csak néhány ilyen előkelő világi papi állásban levő idegenre mutatok reá, aki nálunk hosszabb-rövidebb ideig működött, s akik közül nemi egyet Miklós püspök személy szerint is ismerhetett. Ilyenek voltak a többi közt: Radla, Szent Adalbert nevelője, aki német vagy cseh származású volt; Bruno, aki Szent István udvarában járt, s aki német volt; Szent Gellért, aki Miklós püspök idejében vértanúhalált halt, s aki tudvalevőleg velencei olasz volt. A Gellért-legenda szerint a marosvári püspökség papi nevelőjében a kispapok magistere Waltherus, aki talán német volt; mellette működött egy másik, Henricus nevű magister, akit Szent István küldött Marosvára Székesfehérvárról, s aki a legenda szerint „tewtonicus“, tehát német volt (l. ENDLICHBER, MonArp. 221). Az első pécsi püspök Bonibertus, abból a kapcsolatból következtetve, amelyben a francia chartres-i Fulbertus-szal állt, nyilván francia származású volt (l. Fulbertus levelét FEJÉR, CodDipl. I, 291 és PAULER, A m. nemz. tört. I², 396). A bihari (később nagyváradi) püspökségnek Endre király életében Leuduinus volt a püspöke, aki e díszes állást még Szent István idejében nyerte el. Leuduinus lotaringiai, a lüttichi egyházmegyéből való volt. Nemzetiségére nézve lehetett francia, de lehetett német is (BRESSLAU H.: Neues Archiv für altdeutsche Geschichts-

kunde VIII, 594 németnek tartja; KARÁCSONYI JÁNOS: MNy. XIX, 28 szerint francia: vallon származású volt). Valamivel később, Szent László idejében az első zágrábi püspök Duch, aki cseh származású volt (vö. Felician esztergomi érsek ítéletlevelét 1134-ből: „quendam bohemicum uirum Duch“; l. MELICH, SzlJöv. I, 2: 111). Duchot azért említtem, mert már 1055 táján is hazánkban élhetett. Minthogy pedig Miklós püspök Endre király kancellárja volt, a korabeli előkelő világi papokkal, köztük az idegen származásúakkal is érintkezhetett, s a nemzeti nyelvű feljegyzések írásmódjáról egyet-mást az ő révükön is megtudhatott.

De voltak-e Miklós püspök idejében kialakult latinbetűs nemzeti helyesírások? Kérdésünkre természetesen csak a velünk érintkezésben volt népek emlékeinek vizsgálata alapján adhatunk feleletet.

Kialakult cseh latinbetűs helyesírás 1055-ig, a Tihanyi Alapítólevél írásának idejéig nem volt; 1055-ig nincs egyetlenegy hiteles és egykorú latinbetűs cseh szöveg- vagy szórványemlék. Az első cseh eredeti és hiteles szórványemlék az 1056/1057 körüli időből származó Leitmeritz-i Alapítólevél (l. FRIEDRICH G., Cod. ep. et dipl. regni Bohemiae I. köt.); utána következő szórványemlékek: a talán hiteles Gergely-glosszák a XI. század végéről és a kétségtelenül hiteles Bécsi Glosszák a XI—XII. századból (l. GEBAUER, Staroč. slov. I. köt. XIV. l.: Glossy sv. Řehořské; JAGÍČ, Kirchenslav.-böhmische Glossen saec. XI—XII: Denkschriften, Wien. L. 1908). Cseh latinbetűs szövegemlékek csak a XIII. század óta vannak.

Vizsgálva az említett három szórványemlék cseh szavainak helyesírását, azt látjuk, hogy az a legnagyobb mértékben következtelen, s a Tihanyi Alapítólevél helyesírásával nem azonosítható. A Leitmeritz-i Alapítólevélben a cseh *p* hangot *b*-vel, a *b*-t meg *p*-vel is írják; ugyanezt látjuk a cseh *t* hangnál, amelyet *d*-vel is jelölnek. A cseh *s* hang (= magyar *sz*) hol *z*-vel, hol meg *ss*-szel, a cseh *ch* hol *c*-vel, hol meg *cs*-vel van jelölve (vö. *Bocudicih* = *Pokutice*; *Prenee* = *Brná*; *Vzthi* = *Ústi*; *Zassadee* = *Zásada*; *Cressicsi* = *Křešice*; *Tinecs* = *Tynec* stb.). Ugyanez a következtelenség van a Gergely- és a Bécsi Glosszákban; bennük a cseh *s* (= magyar *sz*) hol *z*, hol meg *s*, a cseh *š* (= magyar *s*) hol *ss*, hol *z*, hol meg *s* betűvel van jelölve. Ilyen következtelen, át nem gondolt helyesírás nem lehetett hatással Miklós püspök helyesírására.¹⁾

¹⁾ A cseh helyesírás történetére ma is az egyetlen, bár elavult mű: I. GEBAUER, Příspěvky k historii českého pravopisu. V Praze, 1871.

A lengyelekkel a X. század végén és a XI. század első felében sűrű érintkezésünk volt, a lengyelek azonban Miklós püspök helyesírásának megítélésénél tekintetbe nem jöhetnek, mégpedig azért, mert 1055-ig, sőt az egész XI. századból nincsenek sem szórvány-, sem szövegemlékeik. Az első lengyel emlék az 1136. évből való pápai bulla a gneseni püspökség javairól; e bulla természetesen lengyel szórványemlék (I. JAN ROZWADOWSKI, Bulla z roku 1136. W Krakowie, 1909).¹⁾

Az adriamenti horvátságra vonatkozó latinnyelvű, tehát latinbetűs emlékek horvátnyelvi szórványainak helyesírása sem lehetett hatással Miklós püspökre. Ez emlékek horvátnyelvi szórványaiban a horvát *s* (= magyar *sz*) és *š* (= magyar *s*) hangok állandóan latin *s*-szel vannak írva; a szórványoknak más helyesírási sajátosságai is olyanok, amelyek a Tihanyi Alapítólevél magyar szórványai helyesírásától merőben különböznek (vö. ez emlékekre és írásukra: F. ŠIŠIĆ, Priručnik izvora hrvatske historije. U Zagrebu, 1914. I. köt.; C. JIREČEK, Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters. Wien, 1901—1904. I—III. köt., különösen I, 93, II, 65).

A német helyesírás a X. század végén és a XI. század első felében sok tekintetben szabályokba foglalható elveken nyugszik. A XI. század első feléből szép számmal vannak német, mégpedig felnémet szövegemlékek. Miklós püspök tudhatott németül (I. fentebb a Gebhardt németországi püspök leveléről mondottakat), s ismerhette az akkori német helyesírást. Az ó-felnémet szórvány- és szövegemlékek helyesírásának egyik jellemző sajátossága, hogy az ó-felnémet *f* hangnak szó elején és szó belsejében $u = v$ a jele (I. BRAUNE, AhdGram.³⁻⁴ 176. §.). Ez a jelölésmód nagyjában megvan a mai német helyesírásban is (vö. a német *vater*, *vogel*, *vogt*, *vor*; *frevel*; *brav* stb. szavakat). A német helyesírás e sajátosságának — amint az a német nyelv latin eredetű szavaiból szépen kitetszik — kiejtésbeli alapja van. Erről alább, ahol a latin nyelv X—XI. századi hangzását tárgyalom, még szólni fogok. Itt csak annyit, hogy Miklós püspök a magyar *f* hangot sohasem írta német módra $u = v$ -vel. Nagyon sok ó-felnémet szövegemlékben a német *je-*, *ji-* szótag *ge-*, *gi-*vel, viszont a német *ge-*, *gi-* szótag *ghe-*, *ghi-*vel van írva (I. BRAUNE, AhdGram.³⁻⁴ 116., 117., 118., 148., 177. §.). Mindebből Miklós püspök helyesírásában semmi sem mutatkozik.

¹⁾ A lengyel helyesírásra vö. A. BRÜCKNER, Grafika i ortografia: Encyklopedija polska. II. Język polski. I, 269.

A német helyesírás terén érdekes újítást valósított meg az alemann nyelvjárásban író Notker († 1022.). Újítása részint a magánhangzók időmértékére, részint a szókezdő zárhangok zöngés-zöngétlen jelölésére vonatkozik. Notker a rövid magánhangzókra *acutus*, a hosszúakra *circumflexus* jelt tett. Ha egy magánhangzón vagy *m, n, l, r* hangon végződő szó után zárhangon kezdődő szó következett, akkor Notker zöngés zárhangot: *b, d, g*-t írt, minden más mássalhangzón végződő szó után, úgyszintén mondat elején zöngétlen zárhangot: *p, t, k*-t (l. PAUL—GIERACH, *MhdGram.*¹² 95. §. Anm. 1.; BRAUNE, *AhdLesebuch.*⁷ 57—71; BRAUNE, *AhdGram.*³⁻⁴ 103. §.; PAUL—BRAUNE, *Beiträge* II, 127; NAUMANN, *AhdGram.*² 149: *Ter brūoder, des prūoder, ich pin, vert tá* stb.). — Miklós püspök magyar szavainak helyesírásában ilyen sajátságok nincsenek. Az a meggyőződésem tehát, hogy Miklós püspök magyar szavak írásában a korabeli német helyesírást nem utánozhatta, nem utánozta.

Meg kell emlékezmem a szlovén helyesírásról is. Szlovénnyelvű latinbetűs emlékek a Freisingeni Emlékek (összesen három ilyen van. l. V. VONDRÁK, *Frisinské památky. V Praze, 1896.* Hasonmásban is). Ma azt tartják róluk, hogy 972—1022/1023 közt írták őket, az eggyel jelöltet talán valamivel későbbben (l. NICOLAAS VAN WIJK, *Geschichte der altkirchenslavischen Sprache. Berlin u. Leipzig, 1931. 7;* itt felsorolva a nyelvemlékekről szóló újabb irodalom is).

Vagy mind a három, vagy legalább az egyik Freisingeni Emlék olyan időben keletkezett, amikor, t. i. 1022 táján, Miklós püspök már pap lehetett. Azt a helyesírást tehát, amely e nyelvemlékekben van, Miklós püspök ismerhette volna. Bizonyos azonban, hogy Miklós püspök sem a Freisingeni Emlékeket, sem a bennük megnyilatkozó helyesírást nem ismerte. A Freisingeni Emlékek írója — mai felfogás szerint — német, mégpedig bajor-német pap volt. S a X—XI. század fordulójakor használt bajor helyesírás sok sajátságát megtaláljuk e nyelvemlékekben. Így hogy csak egypárat említek, a szlovén *je* szótagot többször találjuk ez emlékekben *ge*-vel, a szlovén *p*-t meg szintén többször *b*-vel írva (így: *pigem* = *pijem*; *gezim* = *jesem*, *gest* = *je*; — *naboiachu* = *napojachu*; *gozbod* = *gospod*; *izbovedati* = *isповědati* stb). Általában azt lehet megállapítani, hogy a Freisingeni Emlékek helyesírásában sok a következtelenség. Miklós püspök ezt a helyesírást nem vehette mintaképül.

Nem utánozhatta Miklós püspök a korabeli francia-, valamint olasznyelvű emlékek helyesírását sem. Amennyire az 1055-ig kelet-

kezett francia- és olasznyelvű emlékek helyesírásából ítélhetünk (l. *Chrestomathie de l'ancien français*... par KARL BARTSCH. Septième édition. Revue et corrigée par A. HORNING. Leipzig, 1901; FÖRSTER—KOSCHWITZ—HILKA, *Altfranz. Übungsbuch*. Leipzig, 1921; SAVJ—LOPEZ und BARTOLI, *Altitalienische Chrestomathie*. Strassburg, 1903.), azt látjuk, hogy Miklós püspök nem ismerhette ezek jelölése módját. Van ugyan az ő helyesírásában is egy-egy olyan betű, amely hasonló vagy azonos magyar és francia, illetőleg olasz hang jelölője, általában azonban a magyar és a francia, illetőleg olasz helyesírás lényegbe vágóan különbözik.

A kifejtettek alapján az a meggyőződés, hogy Miklós püspök nem utánozta az 1055-ig keletkezett német, olasz, francia, szlovén emlékek helyesírását, s nem utánozta a cseh, lengyel, horvát nyelvi szórványokét sem.

3.

A harmadik gondolat, amely Miklós püspök magyar helyesírásának eredetével kapcsolatban felvetődik: vajjon nem fejthető-e meg e helyesírás a korabeli latin kiejtés alapján.

Azt a gondolatot, hogy latinbetűs helyesírásunk a latin ortográfia alapján fejthető meg, s a megfejtés kulcsát a magyarországi latin kiejtésben kell keresnünk, VOLF GYÖREY vetette fel „Kiktől tanult a magyar írni, olvasni?” c. értekezésében (1885.), s helyesírásunk eredetét ez alapon próbálta megfejteni. VOLF megállapítja azt a tényt, hogy a hazai latinban sokáig, úgyszólván a XIX. századig kizárólag, a latin *s*-et általában *š*-nek (olv. magyar *s*), a latin *ge*-t meg *gye*-, *gyi*-nek olvasták és ejtették. Annak a ténynek, hogy a magyar *š* hangot a latin *s* betűvel, a magyar *gy* hangot meg a latin *g*-vel írták, s részben ma is írjuk, az okát ebben a hazai latin kiejtésben látja. E hazai latin kiejtéssel egyező, azonos kiejtés van szerinte Velencében, illetőleg általában Észak-Olaszországban. A velencei, illetőleg az észak-olasz nyelvjárást beszélő olaszok saját nyelvjárásukban az *s*-et *š*-féle hangnak, a *ge*-, *gi*-t meg *d'e*-, *d'i*-nek (= magyar *gye*-, *gyi*) ejtik, s ezekkel a saját nyelvükbeli hangokkal ejtették a latin nyelvet is. Minthogy tehát VOLF szerint a velencei, illetőleg velencevidéki: velencés olasz és a magyarországi latin kiejtés azonos, azért a mi latinságunk és vele együtt latinbetűs helyesírásunk is velencei, illetőleg velencevidéki: velencés papoktól származik. Ezek a papok térítettek beennünket a kereszténységre.

IV.

VOLF elméletével részletesen foglalkoztam „Szláv jövevényszavaink“ c. munkámban s azt mutattam ki, hogy a latin *s*-nek *š*-es ejtése csak végelemzésben megy vissza észak-olasz nyelvi sajátságra, mert a latin *s*-et a latin szertartású szláv népek is — amint a nyelvükben lévő latin eredetű keresztény terminus technicusok s más bizonyítékok mutatják — *š*-nek ejtették. A hazai latin *gye*; *gyi* ejtésről meg az volt a nézetem, hogy magyar fejlemény a vulgáris latin ejtésű *je*-, *ji*-ből, aminek a latin *ge*-, *gi*-t többek közt az itt talált szlovének is ejtették. Mi tőlük vettük át e latin kiejtést, tőlük tanultunk latinul olvasni, latinul írni.

A hazai latin *gye*, *gyi* ejtésről velem egyidőben írt ÁSBÓTH OSZKÁR (Něskolko zaměcanij na sočin. V. I. Jagića: Izvěstija II. odděl. Imp. Akad. Naukъ. St. Peterburg, 1902. VII, 267, 276, 317). Szerinte nem könnyű megjelölni a népet, amelyiktől a latin *ge*-, *gi*-nek *d'e*, *d'i* (= magyar *gye*, *gyi*) ejtése származik, s ezt megjelölni szerinte VOLF-nak sem sikerült. Bizonyos csak az, hogy az ejtést új-latin nyelvi anyanyelvű hittérítőktől kaptuk, ezek azonban nem olaszok, még kevésbé velenceiek, velencések, hanem rháto-románok voltak. Szerinte itt ejtik a latin *ge*-, *gi*-t *d'e*-, *d'i*-nek.

Fentvázolt felfogásomat részletesen ismerteti FLUDOROVITS JOLÁN „Latin jövevényszavaink hangtana“ című kitűnő értekezésében (kny. a MNy. 1930. XXVI. évf.-ából: M. Nyelvtud. Társaság Kiadványai 26. sz.). FLUDOROVITS többek közt azt fejtegeti, hogy a hazai latinságban a latin *ge*, *gi* nem hangozhatott *je*-, *ji*-nek,¹⁾ mert akkor volna emlékeinkben a magyar *j* hangnak *g* jele is, volnának tehát ilyen írásváltozatok, írásmódok: *jég* helyett *gég*, *gém* helyett *jém*, márpedig ilyen írás helyesírásunk történetében nincsen, és régi nyelvtaniróink sem tudnak más hazai latin ejtésről, mint *gye*-, *gyi*-ről. — VOLF magyarázatát is elfogadhatatlannak tartja FLUDOROVITS, elfogadhatatlannak azért, mert az olaszban is meg a többi új-latin nyelvben is a latin *j*, a latin *ge*, *gi* és a latin *dī* + m a g á u h a n g z ó egy hangba esett össze, egy hanggá lett. A latin *Januāriū(m)*, *gente(m)*, *diurnū(m)* szavak azonos fejlődéssel vannak meg az új-latin nyelvekben; olasz *gennajo*, *gente*, *giorno*; francia *janvier*,

¹⁾ A latin *ge*-, *gi*-nek hazai latin *je*, *ji* ejtése ellen nyilatkozik HORGER A. is (MNy. XX, 171).

gendre, gens, jour stb. Ezzel szemben a latin *j* a magyarban *j*, a latin *ge, gi* meg *gye, gyi*; vö. magyar *január, János, Jézus*, de magyar *gyehenna, György* stb. Ilyen kettősség egyetlen új-latin nyelvben sincs, a magyarországi latinságnak ez a kettőssége egyedül áll, éppazért továbbra is a megfejtendő kérdések közé tartozik. — Jegyzetben FLUDOROVITS megemlíti TAGLIAVINI KÁROLYNAK, a budapesti egyetemen a romanisztika tanárának azt az értesítését, hogy a mai olasz iskolákban a latin tanításban a latin *ge-, gi-t* *dže-, dži-*nek, a latin *j-t* azonban *j-*nek olvassák. A francia iskolákban mind a két betűt: a *g (+ e, i)-t* és a *j-t* *ž-*nek ejtik. FLUDOROVITS felveti a kérdést, vajjon az olasz iskolák olvasásmódjának nem az olasz ortográfia adja-e meg a magyarázatát. E gondolatát azonban részletesebben nem fejti ki.

Az eddigiekből azt látjuk, hogy helyesírásunk két fontos kérdését: a magyar *š* hangnak a latin *s*-szel, s a magyar *d'*-nek a latin *g*-vel (ma: *g + y*-nal) való jelölését VOLF s nyomában más sem fejtette meg véglegesen. Bizonyos azonban az, hogy VOLF alapelve sziklaszilárd talajon áll: latinbetűs helyesírásunk megindulásában csakis az akkori latin kiejtés alapján fejthető meg. Minthogy pedig latinbetűs helyesírásunk első hiteles emléke Miklós püspöknek 1055-ből való oklevele, ennél fogva ennek a magyar helyesírása is csak az akkori latin kiejtés alapján fejthető meg.

V.

Erre a latin kiejtésre azonban a bizonyítékokat első sorban magából az oklevélből kell merítenünk. S az oklevél latin szavainak helyesírásában találunk is néhány adatot Miklós püspök latin kiejtésére. Ilyen sajátosságok:

1. Miklós püspök oklevelében a latin szavak magánhangzóinak időmértéke, mint általában a klasszikus és a középkori latinban, jelöletlen. Bár nem tudjuk, hogy az 1000—1055 közt használt hazai latin nyelv szavaiban mi volt a magánhangzók időmértéke, mégis nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy volt e latin nyelvben rövid és hosszú *a*, rövid és hosszú *e*, s volt más rövid és hosszú magánhangzó is. A rövid és a hosszú *a*-ra, a rövid és a hosszú *e*-re vö. az oklevél ilyen szavait: *apud, quia*, de: *commendarent, exarari, defraudare* stb.; *habet, pertinent, retrahere, persolvere*, de: *possidēbat, habebat* stb.

2. Miként a klasszikus és a középkori latinban, oklevelünkben is jelöletlen a latin szavak hangzóinak minősége: nyílt vagy zárt volta is. A jelöletlenségre csupán a klasszikus latin *ae* és *oe* diftongusok oklevelünkbeli példáit hozom fel. Tudvalevő dolog, hogy e diftongusok a latinban igen korán, a Kr. u. I—II. században, illetőleg a császárság korában monoftongusokká lettek, mégpedig az *ae*-ből nyílt *ē*, majd nyílt *e*, az *oe*-ből meg zárt *ē*. Oklevelünkben a klasszikus latin *ae* helyén hol *e*, hol meg *e* betű áll (egyetlenegyszer sincs *ae* írva), a klasszikus latin *oe* helyén meg hol *oe*, hol meg *e* van. Vö. *sancte*, *humane*, *que*, *presente*, *presentibus*, *celi*, *vacce*, *ecclesiam* stb., de: *ecclesiam*, *sepe*, *sepissime*, *preter*, *prefatus*, *presenti*; *coenobium*, *foeno*, de: ad *fenum*, *fenum*. — Miklós püspök latin kiejtésében a klasszikus latin *ae* és *oe* *e*-nek hangzott. Hogy nyílt volt-e az *ae* > *e*, és zárt-e az *oe* > *e*, úgyszintén hogy melyik szóban volt rövid és melyikben hosszú az *e*, eldönteni nem tudjuk.

3. Miként a középkori latinban, Miklós püspök latin ejtésében is a *ti* + vocalis *ci* + vocalisnak hangzott. Ezt bizonyítja, hogy a klasszikus latin *ti* + vocalis hangcsoportot a túlnyomó többségben előforduló *ti* + vocalis írásmód mellett *ci* + vocalissal is írja. Vö. *piscationibus*, *venerationem*, *donatione*, de: *sustentacionem*; *famulantium*, *succedentium*, de: *degencium*; *inicium*, *servicium*, *servicio*, *terciam*, *tercia* stb.¹ Hogy a *sti* + vocalis hangcsoportot Miklós püspök hogyan ejtette, nem tudjuk, mert az oklevélben ilyen szóra nincsen példa.

4. Miklós püspök latin kiejtésére jellemző, hogy a zöngés és a zöngétlen zárhangokat következetesen megkülönbözteti. Oklevelében a klasszikus latin *k* (jegye: *c*), *t*, *p* hangok *c*, *t*, *p*-vel, az ugyanilyen *g*, *d*, *b* hangok meg *g*, *d*, *b*-vel vannak írva. Vö. *coniugis*, *custodibus*, *cumulo* stb.; *gloriosus*, *gregem* stb.; *temporum*, *terminus*, *tradidit* stb. — *defunctorum*, *deleri*, *dicitur* stb.; *parentum*, *portus*, *publicam* stb. — *bonus*, *bubulci*, *bubus* stb.

5. Miklós püspök latin ejtésére jellemző, hogy a latin *v* hangot sohasem írja *f*-fel, az *f*-et meg sohasem írja *v*-vel (= *u*-val). A latin szavakat mindenkor a klasszikus latin írásmódnak megfelelően írja: *v*-t (helyesen: *u*-t) és *f*-et ír, az *f*-fel hangzó görög eredetű szavakban meg *ph*-t. Vö. *vallum*, *viderant*, *villam*, *visum*,

¹) Ebből persze az is következik, hogy a lat. *c* (+ *e*, *i*)-t *ts*-nek ejtette.

vivorum, vocatur stb.; *confessoris, defunctorum, fabri, fieri, filii, fluens, fundata, prefatus* stb.; *philosophi*.

6. Miklós püspök latin kiejtésére jellemző, hogy *h* hangot — egy esetet kivéve — csupán ott ír, ahol *h* a klasszikus latinban is volt. Vö. *habeant, habet, habebat, habentur, habiles, habilis, hebetati, hec, hic, hinc, his, hoc, honorem, huius, humane, hunc* (írás-hiba: *hanc* h.), *hunc, adhuc, retrahere*. A klasszikus latin *abundantia* szó nála is *habundantia*. Ez azért van, mert a középkorban azt tartották, hogy *e* szó a latin *habeo* származéka, s annak mintájára írták következetesen *h*-val. Miklós püspök latin nyelvében a *h* nem lehetett pusztán ortografiai sajátosság.

7. Miklós püspök latin kiejtésére jellemző, hogy a klasszikus latin *j* hangot mindig *i*-vel, a klasszikus latin *ge-, gi-*t meg mindig *ge-, gi-*vel írja. Vö. *adiacent, adiacentibus, circumiacent, coniugis, cuius, eiusdem, huius, iacentia, iam, iugi, iussu; coniugis, degenerium, dirigitur, generis, gregem, privilegii, privilegiatum, regis, sigilli*.

8. Jellemzőnek tartom Miklós püspök latin beszédére, hogy *x* betűt mindenütt ott ír, ahol azt a klasszikus latinban írták. Vö. *edixit, ex hoc, ex hinc, ex his, exinde, ex regali habundantia, extenditur, iuxta, proximam, ex qua* stb.

9. Miklós püspök latin beszédében figyelemreméltó, hogy a *qu-*t mindenütt ott írja, ahol azt a klasszikus latinban írták. Sohasem ír helyette *c-*t (= olv. *k*), s viszont a latin *c-*t (= olv. *k*) sohasem írja *qu-*vel. Vö. *equabus, quamplurimi, in qua, -que* (*usque, sancteque, patresque* stb.), *que, equites, equis, quia, quorum, equorum* stb., de: *cum terra, lacum* stb., stb.

Az eddig említett latin ejtési sajátosságokból már levonhatnánk egy s más tanulságot Miklós püspök magyar helyesírására, de ezek a tanulságok nem járulnának hozzá az ő magyar helyesírása legjellemzőbb sajátosságainak tisztázásához. Miklós püspök latin nyelve középkori egyházi latin nyelv. Nyelvében az alaktan és a mondat-tan klasszikus latin, úgy ragoz, úgy alkot mondatot s úgy szerkeszti, fűzi egybe a mondatokat, ahogy a klasszikus latinban ragoztak, mondatot szerkesztettek, mondatokat egybefűztek. Nagyobb eltérés a szókészletben van. E szókészletben vannak szavak, amelyeknek más a jelentésük, mint ami a klasszikus latinban volt (pl. *comes, ecclesia, mansio, presul, privilegium, signum* stb.), s vannak e szókészletben új szavak, amelyek a klasszikus latinban ismeretlenek

vö. pl. *abbas, archiepiscopus, coenobium, episcopus, poletrus* stb.). Az a hangállomány is, amellyel Miklós püspök latinul beszélt, több lényeges pontban különbözött a klasszikus latin nyelv hangállományától. Néhány ilyen pontra, amilyen a klasszikus latin *ae-* és *oe-*nak $\bar{e} > e$, illetőleg $\bar{e} > e > e$, a klasszikus latin *ti* + vocalisnak *ci* + vocalis ejtése (l. fentebb a 2. és 3. alatt), már előbb rá is mutattam. Más — már imént jelzett — hangzási sajátságoknak magyar helyesírásunk eredete szempontjából való értékét csak akkor mérlegelhetjük, ha Miklós püspök oklevelének magyar szavaival, továbbá más külföldi latin és nem latin emlékekkel, valamint grammatikusok vallomásaival világítjuk meg. Végül vannak lényeges sajátságok Miklós püspök magyar helyesírásában, amelyeket pusztán oklevele latin szövegével nem lehet megérteni. Itt is csak úgy érünk el célt, ha ismerjük a korabeli, mondjuk a X—XI. század határáról 1055-ig terjedő külföldi latinság hangállományát.

VI.

A latin szertartású népek egyházi latin nyelvének kiejtése sohasem volt egységes, amint ma sem az. Hazánkban ma kétféle latin kiejtés divik a katolikus egyházban. Olyan papok, akik Rómában tanultak, a római ejtés szerint olvassák a latint, — közli velem MARTIN AURÉL DR. egyetemi tanár úr.¹⁾ A római ejtés szerint a latin *ce-*, *ci* = *cse-*, *csi*, a latin *j* = *dž*, a latin *ge-*, *gi* = *dže-*, *dži-*, a latin *-gn-* = *ny*, a szókezdő latin *h* nem hangzik. A latin *coeli*, *regina*, *virginem*, *jocundus*, *agnus*, *historia* a római ejtés szerint: *csēli*, *redžina*, *virđžinem*, *džokundusz*, *anyusz*, *isztōria*. — A hazai katolikus papság többsége azonban a XIX. század közepe táján elterjedt német egyházi latin kiejtés szerint olvassa a latint; e kiejtésben a fent közölt latin szavak így hangzanak: *cōli*, *regína*, *virginem*, *jokundusz*, *agnusz*, *hisztōria*.

Franciaországban is kétféle az egyházi latin kiejtés. Vannak papok, akik alkalmazkodnak a római kiejtéshez, általában azonban elterjedtebb a francia kiejtés, melynek alapja a mai francianyelvi ejtés. E franciaországi latin ejtésben a latin *ge-*, *gi-* = *zse*, *zsi*, a latin *j* = *zs*, a latin *gn* = *ny*, a latin szókezdő *h* nem hangzik,

¹⁾ Amit az olasz, a francia, az angol, a német s a szláv népek mai egyházi latin kiejtéséről mondok, nagy részben az ő szívességének köszönöm.

a latin *u* = *ü*, a latin szóvégi *-um* = *ō* (= nazalizált *o*); e szerint a következő latin szavak: *regina*, *jecur*, *justum*, *dignum*, *historia*, *oremus*, *dominus* a franciaországi egyházi latinban így hangzanak: *rezsína*, *zsekür*, *zsüsztő*, *dinyő*, *isztoria*, *orémüsz*, *dominüsz*. A latin *et* és *est* a francia egyházi latinságban *e*-nek hangzik.

MARTIN tanár úréhoz hasonló megfigyelést közölt SZIGETVÁRI IVÁN a franciaországi iskolai latin kiejtéséről (l. Egyet. Phil. Köz-löny XXI, 800—806). SZIGETVÁRI szerint a francia iskolákban a következőképen olvassák a latin szavakat: latin *u* = *ü*; latin *ce*, *ci* = *sze*, *szi*; latin *ge*, *gi* = *zse*, *zsi*; latin *j* = *zs*; latin *im* v. *in* + cons. = *em* v. *en*; latin *au* = *o*; latin *um* szó végén és szó belsejében, úgyszintén *-un*, ha utána mássalhangzó következik = *om*, *on*, latin *gn* = *g* + *n*, stb., vö. latin *ducit*, *Virgilius*, *iam*, *junctaque*, *impedire*, *templum*, *gaudet*, *agnus*, *ignis* stb. = *düszit*, *Virziliüsz*, *zsam*, *zsonktékve*, *empedire*, *templom*, *godet*, *agnüsz*, *igni* stb. SZIGETVÁRI szerint olyan nagy a különbség a magyar- és a franciaországi latin kiejtés közt, hogy kétségbe vonja, hogy magyar ember franciával latinul beszélni tudna.

Az angolországi kiejtés általában olyan, mint a németországi és az osztrák-német. A latin *ge*-, *gi*- = *ge*-, *gi*-, a latin *ce*-, *ci*- = *ce*-, *ci*-, a latin *h*- = *h* stb. A latin *virginem*, *coeli*, *historia*, *oremus*, *dominus* stb. = *virginem*, *cöli*, *hisztoria*, *orémusz*, *dominusz* stb. — A szláv népek közül a szlovéneknél, tótoknál, cseheknél, lengyeleknél a vázolt német kiejtés van, mint nálunk magyaroknál is. Bizonyos azonban az, hogy ezeknél a népeknél is belejátszik a latin kiejtésbe a saját nyelvük kiejtése. Így pl. a lengyeleknél, mert a lengyel nyelvben nincsenek hosszú magánhangzók, szokásos a hosszú latin magánhangzókat röviden mondani.¹⁾ De az angoloknál, a németeknél, a szlovéneknél, cseheknél, tótoknál, lengyeleknél kétségtelenül vannak olyan papok, akik a római ejtés szerint ejtik a latint, hiszen volt X. Pius pápának egy allocutiója, amelyben azt az óhaját nyilvánította, hogy a világ katolikusai fogadják el a római ejtismódot. Aztán az idézett népek papjai között sokan Rómában

¹⁾ PETZ GEDEON tanár úrtól értesülök arról, hogy mikor e latin kiejtésről egy lengyel tudóssal beszélt, az ezt a mondást idézte: *Nös Pölöni nön cürämüs quántitätēm sýlläbärüm*. A lengyelek német beszédben is röviden ejtik a német hosszú magánhangzókat, pl. ebben a híres mondásban: *Noch ist Pölen nicht verlören* (l. erről VONDRÁK, VglGram. I^o, 306).

végzik vagy végezték tanulmányaikat, s így terjesztői lehetnek a római ejtémódnak. Bizonyos azonban, hogy ha a világ katolikusai elfogadnák is a római ejtémódot, az egyes nemzeti nyelveknek akkor is hatásuk volna az egységesnek tartott egyházi latin kiejtésre.¹⁾

Az egyházi latinnak, s általában a latin nyelvnek minden időben megvolt az egyes országok szerint a maga ejtémódja. S az emberek tudták is, hogy így van, s szó van erről az irodalomban, így a renaissance és a XVI—XVII. század irodalmában. A franciák pl. sokat mulattak azon, hogy a svájci német a latin *bonus vir-t* *ponus fir*-nek, a bajor a latin *päter*, *pänem* szavakat *pöter*-nek, *pönem*-nek ejti. Scaligerus J. Caesarhoz († 1558.), akit Olaszországból száműztek, s aki Franciaországban élt, beállított egy ír barát s latinul szólt hozzá. A megszólított Scaligerus — bizonyára félig tréfából, félig meg gúnyból — ezt felelte: *Domine! Non intelligo Irlandia.* „De recta Latini Graecique sermonis pronuntiatione“ c. értekezésében beszéli ERASMUS, hogy jelen volt egy alkalommal, mikor a különféle nemzetek követei: oratorai Miksa császár előtt megjelentek. A követek a császárt a diplomácia akkori nyelvén, latinul üdvözölték, de az egész császári udvar azt hitte, hogy a francia követ franciául, az olasz olaszul s így tovább beszélt. A koronát azonban ez üdvözlések latin ejtémódjára a német válasz tette rá, mert az így hangzott: *Caesarea Maghestas pene caudet fidere fos et horationem festram lipenter audifit* (= *Caesarea Maiestas bene gaudet videre vos et orationem vestram libenter audivit*).²⁾

Az idézett példákban az derül ki, hogy a németek latinságában a latin zöngés zárhangok szó elején általában, más helyzetben igen sokszor zöngétlenül hangzottak. Ez az ejtémód a felsőnémet (oberdeutsch) beszédmódnak a latinba való átvitele. A latin *v: f* ejtésének más oka lesz, de ez ejtésnek sok latin eredetű német szóban maradt meg a nyoma, pl. a következőkben: *veilchen* (írva egyfeil-, feiel-alakban is) < latin *viola*; *vers* (írva az ófn.-ben *fers* is)

¹⁾ Vö., amit PÖTZL KARL „Die Aussprache des Lateinischen“ c. művében (Leipzig, 1888. 9. l.) mond. „Latein in Europa überall nach den Lautgewohnheiten der einzelnen Völker, also überall verschieden gelesen wird“.

²⁾ Az idézett példákat ebből a cikkből vettem: Die Aussprache des Lateins im XVI. und XVII. Jahrhundert: Allgemeine Zeitung, Beilage (München) 1908. május 9-i szám (109. l.).

< latin versus; *vesper* < latin vespera; *vettel* < latin vetula; *vogt* (írva ófn. *fogat*) < latin vocatus; *feifel* „lóbetegség neve” < középlatin vivolae stb. Mindezeket a szavakat *v*-vel írják, de *f*-fel mondják.

Mind a két ejtőmód nagyon régi. Legrégibb példám reá a 800 körüli időből származó Casseli Glosszákból van (vö. *fidelli* — *chalpir* = latin *vitelli* — német *kälber*). Ez volt a német ejtőmód Miklós püspök idejében is, s ez volt később a XII—XV. században is. A X—XI. század németországi latin emlékek: évkönyvek, krónikák, császári oklevelek írott latinsága általában klasszikus latin, csak itt-ott van a latin szavakban egy-egy elírás, amelyből a beszélt latinra lehet következtetni. Mihelyst azonban e latinságba német vagy más nyelvi szórvány kerül bele, a szórványok helyesírásából ki-kicsillámlik a beszélt latinság egy-egy sajátossága is. Így a német beszélt latinság két fentebb említett sajátosságára jó példa a magyar *Bulcsu* vezér és a *Fertő* (ó-magyar *Ferteü*) tó neve. Az egyiket az Annales S. Gallenses *Pulszi*-nak, tehát *b* helyett *p*-vel, a másikat IV. Henrik császár 1074-ből való, eredetiben fennmaradt oklevele *Vertowe*-nak, tehát *f*-nek olvasandó latin *v*-vel írja (vö. Annales S. Gallenses ad annum 955: „cum rege *Pulszi*“, MG. SS. I, 79; — IV. Henrik oklevele 1074-ből: „qui terminus est inter Litaha et *Vertowe*“ (Font. Rer. Austr.: Dipl. et Acta XXXI, 90/91).

A X—XI. századi német beszélt latin nyelv sajátosságaiból az eddig mondottaknál többet is tudunk. Így ki tudjuk mutatni, hogy a latin *ge*-, *gi*- szótagot a német beszélt latinban a IX—X. századtól — s lehet, hogy régiebb időtől is — egészen a XVI. századig *je*-, *ji*-nek ejtették. WILLMANN'S Deutsche Grammatik-ja 2. kiadásának ismertetésében mondja JELLINEK W. M., hogy Németországban egészen a XVI. századig a latin *ge*-, *gi*-t *je*-, *ji*-nek ejtették (l. Zeitschrift für österr. Gymnasien 1898: 515—6; JELLINEK ismétli e megállapítását a HOLTHAUSEN-féle Altsächs. Elementarbuch ismertetésében: Zeitschrift für deutsche Philologie [32. köt.] 1900: 524). Ezért írták az ó-felnémet szövegekben az ó-felnémet *je*-, *ji* szótagot *ge*-, *gi* betűkkel (l. erről BRAUNE, AhdGram.³⁻⁴ 115—7., 148. §.). Ennek az ejtőmódnak azonban nyoma van német emberektől írt régi latin szövegekben is. Szent Adalbert Brunó-féle életrajzában — egy a X—XI. század határán írt műben — olvassuk ezt: „in oratoris sancti *Georii*“ (l. MG. SS. IV, 603). A *Georii* nem íráshiba,

hanem a másutt *Georgii*-nak írt névnek (olv. *Jeorjii*) félig kiejtés szerint való leírása. Grammatikus emléke is van e német latin ejtési-módnak. A IX—X. századi Alcuin-féle ú. n. Salzburg-Wiener Handschrift ezt írja: „ubi dicitur . *zenuit* . *j* . ponitur, ubi *gabriel* . *g* . ponunt“. STREITBERG, kinek Got. Elementarbuch⁵ 63. lapjáról idézem e szöveget, azt jegyzi meg, hogy e mondat „bezieht sich auf die Aussprache des lat. *g* vor palatalem Vokal“ (a fenti latin szöveget másutt így találom: „ubi dicit. *genuit* . *j* . ponitur ubi *gabriel* . *g* . ponunt et alia his sim.“ I. BRAUNE—HELM, GotGram.¹⁰ 3).

Ahol németek a IX—X. században térítettek, ott a latinnak ezt a *ge*, *gi* helyén hangzó *je*, *ji* ejtési-módját el is terjesztették. Innen van, hogy a 972—1022/1023 közt írt szlovén nyelvű Freisingeni Nyelvemlékekben a szlovén *je* szótag *ge*-vel írva is előfordul (l. fentebb).

A csehek kereszténységre térése szintén elsősorban a német papság érdeme. S a csehek latinságában a *ge*, *gi* *je*-, *ji*-nek hangzott. Husz Jánosnak a cseh nyelv helyesírására vonatkozó s a XV. század elejéről való dolgozata bizonyíték erre: „Sexto, circa *g* sciendum, quod habet iuxta Latinos sonum duplicem, scilicet mollem et durum; mollem [értsd: *j*] circa *e*, ut in *genus* [olv. tehát *jenusz*] et circa *i*, ut in *gigno* [olv. tehát *jigno*], sed durum [értsd *g*] circa *a* ut in *gaudium*, et circa *o*, ut in *Golias*, et circa *u*, ut in *gustus*“ (I. MIKLOSICH, SlavBibl. II, 178). A csehben — az idézett latin ejtési-mód alapján — a cseh *j* hangot sokáig írták a latin *g* betűvel. Ismeretes, hogy Albert királyunk özvegye, Erzsébet 1440-ben zsoldjába fogadta *Giskra* János huszita vezért. A *Giskra* nevet, amely cseh név és azonos a mai cseh *jiskra* ‚Funke, szikra‘ szóval, *Jiszkrá*-nak ejtették, s csak azért írták *g* betűvel, mert az akkori cseh helyesírás szerint a cseh *j* hangot *g*-vel jelölték. A csehek azonban már korábban, így a XI., XII. század határán is írták a cseh *j* hangot latin *g*-vel (l. GEBAUER, Pšispevky 22), ami azt bizonyítja, hogy a latin *ge*, *gi* náluk régebben is *je*-, *ji*-nek hangzott. De más bizonyítékok is vannak a csehországi latinnak ilyen ejtési-módja mellett, mégpedig a latin eredetű cseh keresztény és nem keresztény jövevényszavak, jövevénynevek közt. Ilyen a mai cseh *Jirí*, régi cseh **Juří* (vö. ó-cseh: „k svatému *gyurzyu*“ olv. *jírú*, I. VONDRÁK, VglGram. I², 27), s ez az egyh. latin *Georgius*-nak *Jeorjius* kiejtésen alapuló átvétele. Ha a latin *ge*, *gi* a csehek latin beszédében a X—XII. században *ge*-, *gi*-nek hangzott volna,

ma az egyházi latin *Georgius* névnek a csehben a latin *g* helyén *h*-val kellene hangzania. A csehben ugyanis mind az eredeti, mind pedig a jövevényszavakban a XII. század vége táján a cseh *g* hang zöngés *h*-vá lett. Az egyházi latin *Gallus*, a klat. *graecus* s más szavak, amelyekben a latin *g* után nem *e*, *i* következik, s amelyek a XII. századig bekerültek a cseh nyelvbe, *h*-val hangzanak; pl. cseh *Havel* = latin *Gallus* (Svatý *Havel* 'Sanct Gallen'), *hřek* > *řek* < latin *graecus* stb.

A latin *ge-*, *gi-* *je-*, *ji-*-nek hangzott a tótoknál, úgyszintén a lengyeleknél is. Olyan latin eredetű keresztény és nem keresztény szavak, amilyenek: tót *anjel* 'angyal', *Ejpt* 'Egyiptom', *evanjelik*, *evanjelický* 'evangelikus', lengyel *aniol*, *Jerzy* 'György', *ewanielia* stb. ennek az ejtésnévnek kétségtelen bizonyítékai.

A latin *ge-*, *gi-*-nek *je-*, *ji-*-vel való ejtésnév magyar emlékeinkben is itt-ott nyomot hagyott. Német hatás alatt keletkezett emlékeink közül a Soproni Szójegyzékben a latin *jecur* *gecur*-nak (vö. „*gecur*—*zuz*“), a Schlägli Szójegyzékben meg a latin *gentaculum* *gentaculum*-nak van írva (vö. *gentaculum*—feles *tekem*; *gentalum*—*idem*“). Van egy oklevelünk is 1166-ból, ahol egy szóban a latin *je* helyén *ge* van írva: regie *magestatis* (HazOkm. VII, 1). Régebben azt hittem, hogy ennek az ejtésnévnek nyoma van egy latin jövevényszavunkban is, s ez a *lajstrom* szó, amely kétségtelenül a latin *registrum* átvétele (l. MELICH, SzlJöv. I, 2:42). Hogy azonban az átvétel a latin szónak *registrum*-os ejtésén alapul, ezt ma nem tartom feltétlenül bizonyosnak. A szó régibb magyar alakváltozatai (*registrom* stb. [l. OklSz., NySz.]) régebbi *-gyi*-ejtésre mutatnak.¹⁾

Az eddigiekben megállapítottuk, hogy a németek beszélt latin nyelvnek a IX—XI. században ilyen hangsajátságai voltak: A klasszikus latin *b*, *g*, *d* sok esetben *p*, *k*, *t*; a klasszikus latin *v* minden szókezdő, s nyilván más helyzetben is *f*, tehát zöngétlen dentilabialis spirans; a klasszikus latin *ge-*, *gi-* minden helyzetben *je-*, *ji-*. A X—XI. századi császári oklevelekben a *ti* + *magánhangzó* = *ci* + *magánhangzó*, pl. III. Ottónak 999-ből eredetiben fennmaradt okleveleiben: *licenciam*, de: *gratia*, *petitione*, de: *absolutione* stb. (MG. Diplomatum regum et imp. Germ. Tom. II. Pars Posterior 754, 758). Bizonyos az is, hogy a németország beszélt latinban ekkor a latin *ke-*, *ki-* (írva: *ce-*, *ci-*) *ce-*, *ci-*-nek

¹⁾ FLUDOROVITS (id. ért. 23, 30, 38) a *lajstrom* szó *j*-jéről nem nyilatkozik.

hangzott. Ezt az olyan ó-felnémet korszakbeli szavak,¹⁾ mint: *crāzi* ‚Kreuz‘ < latin *crūcem*, *cēdarb* ou m ‚Zeder‘ < latin *cedrus*, *zirkil* ‚Zirkel‘ < latin *circulus* stb. kétségtelenül bizonyítják (l. KLUGE, EtWb.¹⁰ *kreuz* és *keller* alatt is).

Nagyjában meg tudjuk állapítani azt is, milyen lehetett a X—XI. századi francia, s milyen az ugyanakkori olasz, elsősorban észak-olasz beszélt latin nyelv.

A franciaországi latin kiejtésre egyik főforrásom FUNKE OTTÓ következő műve: „Die gelehrten lateinischen Lehn- und Fremdwörter in der altenglischen Literatur von der Mitte des X. Jahrhunderts bis um das Jahr 1066. Nebst einer einleitenden Abhandlung über die „Quaestiones grammaticales“ des Abbo Floriacensis. Halle a. S., 1914.“ FUNKE művének első fejezetében részletesen szól arról, milyen lehetett A b b o, fleury-i bencés beszélt latinsága.

Abbo a X. század közepén született Orleansban. Szülei a híres fleury-i kolostoriskolába küldték, amikor is két szerzetes tanácsára Abbo a rendbe belépett. Később Reimsban és Párizsban tanult. A X. század utolsó évtizedeiben és a XI. század elején a fleury-i bencés iskola vezetője, közben pedig, 980—982-ben két éven át, az angliai ramsay-i kolostoriskola feje. Angolországi tanítványai részére írt egy nyelvtani művet; címe: „Quaestiones grammaticales“. A mű DONATUS és PRISCIANUS alapján készült. Ezekben azonban kevés útmutatás van koruk latin ejtésmódjára; annál több van Abbo művében.

FUNKE a „Quaestiones grammaticales“ alapján A b b o beszélt latinságára ezeket állapítja meg:

Az idegen eredetű latin szavak *ph-*, *th-*, *ch-*ja Abbo kiejtésében *f*, *t*, *k*. — A latin *c—e* és *i* előtti helyzetet kivéve — *k*, a latin *qu* meg *ky*. — A latin *c*, *t*, *p* = *k*, *t*, *p*, a latin *b*, *d*, *g* meg *b*, *d*, *g*, szövégen azonban *p*, *t*, *k*.²⁾ — A latin *ce*, *ci* = *tse*, *tsi*³⁾, a

¹⁾ E korszak egyesek szerint 1050-ig, mások szerint 1100-ig tartott.

²⁾ FUNKE megállapítása kevés latin szóra vonatkozhatik, mert ilyen *b-*, *d-*, *g-*re végződő szó nem sok van, vö. *ab*, *apud*, *haud*, *id*, *sed* stb.

³⁾ GRÖBER, GrundrRomPhil. II. Abt. 1:134 szerint Abbo a latin *ce*, *ci*-t „s-artig“ ejtette volna. FUNKE szerint *tse*, *tsi* volt az ejtés, s ezt tartja helyesnek JELLINEK M. H., Zur Aussprache des Lateinischen im Mittelalter: Festschrift Braune 11—27. A mai francia nyelvben *s*-szé fejlődött a régi latin *ce*, *ci*, de ez csak előbbi *ts*-ből való lehet (l. különben BARCZI G., Ó-francia hang- és alaktan 49. §.).

latin *sce-*, *sci* azonban *stse-*, *stsi-* hangzás mellett több szóban *stše*, *stši* is. — A latin *ge-*, *gi-* = *dže-*, *dži.*¹⁾ — A latin *-ti + vocalis* = *tsi + vocalis*, kivéve az *s* utáni *-ti + vocalis*. Ebben a helyzetben *sti + vocalis* az ejtés (vö. a példák közt: *kuestio*). — A latin *v = v*, a *h* meg szó elején „nota aspirationis”. — A latin hangzóközi *-s-* zöngés hang, tehát *z*. — Az idegen eredetű latin szavak *z*-je FUNKE megállapítása szerint Abbo beszélt latinságában „einfaches s”, de nem mondja meg, hogy zöngés-e vagy zöngétlen. — A latin *ae = e*, a latin *oe = e*.

Az ejtési sajátosságok egy része a X—XI. századi francia nyelv ejtési sajátságain alapul. Ilyen francianyelvi sajáttság a latin *ge-*, *gi-*-nek *dže*, *dži*, s ilyen a latin *ce-*, *ci-*-nek *tse*, *tsi* ejtése, bár az utóbbi lehet más eredetű is. Abbo beszélt latinsága azonban több pontban különbözik az akkori francia nyelvi kiejtéstől. Így Abbo szerint a latin *c + a*, *g + a* szótagot *ka*-nak, illetőleg *ga*-nak kell ejteni, holott akkor a latin *ca-*, *ga-* kezdetű szavak a franciában *tš*, illetőleg *dž* hanggal kezdődtek (így latin *caput*: ó-francia *chief*, francia *chef*; latin *gallina* = francia *geline*). Tudvalevő az is, hogy a latin *ti + vocalis* *s* utáni helyzetben ugyanúgy fejlődött az új-latin nyelvekben, így a franciában is, ahogy más helyzetben levő *ti + vocalis* (vö. latin *rationem*, *angustia*: francia *raison*, *angoisse*; *stj-* = *ʃs*). Mégis a középkori latinban, s így Abbónál is, *sti + vocalis* az ejtés (vö. latin *quaestio* = nála *kuestio*). FLUDOROVITS (i. ért. 28) szerint a középkori latinságban, talán Papius megjegyzése alapján, a *sti* (+ *vocalis*) hangkapcsolatban a *t-t* nem olvasták affricatának, bár a vulgáris latinban nem volt meg ez a megkülönböztetés.²⁾ FUNKE nem szól arról, hogyan ejtette Abbo a latin *j* hangot, valamint a latin *di + vocalis* hangkapcsolatot (vö. egyházi latin *Johannes*, *diaconus*, *diabolus*, *judaeus* stb.). Nem alaptalan a feltevés, hogy voltak olyan idők is, amikor az új-latin

¹⁾ Az 1040 körül írt *Gesta episcoporum Cameracensium* (= Cambray, Észak-Franciaországban) a magyar *Bulcsu* vezér nevét *Bulgio*-nak írja (ad annum 953: „rex *Bulgio*“ MG. SS. VII, 408). Annak ellenére, hogy itt *tš* hangról, tehát a *dž* zöngétlen párjáról van szó, mégis azt tartom, hogy ez az adat is támogatja a latin *ge-*, *gi-*-nek franciaországi *dže-*, *dži-* ejtését.

²⁾ Papius szerint „*ti + vocalis*” hangkapcsolatban három esetben kell a *ti-t* *ti*-nek ejteni: 1. *s* utáni helyzetben (l. fentebb); 2. genitívus *tii* > *-ti* esetében; 3. idegen tulajdonnevekben (l. SEELMANN, *Aussprache des Latein* 320—3).

nyelvi országokban *j*-nek, illetőleg *di + vocali* snak ejtették, ami ellentétben volt a vulgáris latin kiejtésből fejlődött új-latin nyelvekbeli *dž > ž* ejtéssel (l. erről alább is).

Hogy milyen lehetett Olaszországban, elsősorban Észak-Olaszországban a X—XI. században az egyházi, általában a hivatalos latin nyelv ejtismódja, arra következtetést vonhatunk Joannes Diaconusnak „Chronicon Venetum et Gradense usque ad annum 1008“ (l. MG. SS. VII., 1—47) c. műve latinságából. Joannes Diaconus „Petri Urseoli ducis minister“, azaz Orseolo Péter velencei doge minisztere volt, aki ura megbízásából III. Ottó († 1002) német császár udvarában is járt követségben. Orseolo Péter sógora volt Szent Istvánnak. Fia, Péter, magyar király volt (uralk. 1038—41, 1044—46).

Joannes Diaconus krónikája a X. század végétől 1008-ig terjedő velencei eseményeket ír le. A krónika latinsága, miként kiadója megjegyzi, tele van az akkori velencei olasz nyelv ejtési sajátágaival, ami azt jelenti, hogy Joannes Diaconus a latin nyelvet anyanyelve, a velencei olasz nyelv alapján ejtette. A krónika idejére és nyelvére a mű kiadója ezt jegyzi meg: „Primam operi manum admovisse videtur circa annum 980, deinde codice autographo teste decursu temporis narrationem produxit, et demum anno 1008. stilum deposuit. Scribendi genus ut plurimum simplex et dilucidum, lingua tamen Latina dialectum Venetam prodit et compluribus contra grammatices regulas peccatis formisque verborum Italiam linguam quasi praemonstrat“. (MG. SS. VII., 1 és 2).

Jegyzetben a mű kiadója felsorol egy sereg hang- és alakitani s egy csomó mondattani vétséget, amelyek az egyházi, illetőleg a klasszikus latin nyelvhelyességbe ütköznek bele. Példái közül csak a hangtaniakat idézem. Az idevonatkozó jegyzet így szól: „E[xempli] g[ratia] *Serzi* = *Sergii*; *circumscepti, viscere, scita, posce, obscula* = *circumsepti, visere, sita, posse, oscula*; *consendentes, siphus, iusta, estitit* = *conscondentes, scyphus, iuxta, extitit*; *legitur etiam dequoritas, quomoda, Venetiquorum, Teutonicorum* = *decoritas, commoda, Veneticorum, Teutonicorum*; *tum condam* l. *quondam*. *Littera h* passim omittitur, e. g. *illaresco* = *hilaresco*. *Habetur et mollitur, pallacium, cessar; Vergelensis, Belonensis* = *molitur, palacium, cesar, Vercellensis, Bellunensis*; *Federicus, Arripdanus, Eripdanus* l. *Eridanus*. (MG. SS. VII., 2.)

E jegyzetből kiemelem azokat a hangtani sajátágokat, ame-

lyek Miklós püspök latinságának és helyesírásunk eredetének szempontjából fontosak.

Az egyik a klasszikus latin, középlatin *ge*-, *gi*-nek észak-olasz: velencei ejtésére vonatkozik. A jegyzet azt mondja, hogy a krónikában egyszer *Sergi* helyett *Serzi* van. Joannes Diaconus ugyanis a latin *ge*-, *gi*-vel bíró szavakat, neveket általában *ge*-, *gi*-vel írja. Egy névben mégis egyszer elírja magát. Egy helyütt ugyanis ezt írja: „Sanctorum martirum *Sergi* et Bachi“ (MG. SS. VII, 41). Itt a *Sergi* a. m. „Sergii“. Műve másik helyén azonban ez van: „ante ianuam aeccelesiae sancti *Serzi*“ (MG. SS. VII, 43). Kétségtelen, hogy a sancti *Serzi*-beli *zi*-t vagy *dzi*-nek vagy *zi*-nek kell olvasni. Minthogy pedig a velencei olaszban a latin *g* (+ *e*, *i*) *dz*-vé, ebből *z*-vé fejlődött, azért a *Sergii* (= **Sergi*) helyett *Serzi*-nek írt latin alak bizonyítja, hogy Velencében 1000 körül a latin *ge*-, *gi*-t olasz anyanyelvüknek megfelelően az odavaló literátorok s példájukra mások *dze*-, *dzi*-nek > *ze*-, *zi*-nek ejtették.

Nagyon nagy valószínűséggel következik azonban ebből az is, hogy olyan olasznyelvi területen, ahol a latin *g* (+ *e*, *i*) hangkapcsolat *dž*-vé, ebből *ž*-vé fejlődött, a latin *ge*-, *gi*-t *dže*-, *dži*- > *že*-, *ži*-nek mondták.

Az új-latin nyelvekben a latin *ge*-, *gi*-, a latin *j* és a latin *di* + *vocalis*, miként fentebb is megjegyeztem, egyforma fejlődést mutat. Így latin *genus*-, *januarius*-, *jucundus*-, *Jesus*-, *diurnus* stb. = francia *gendre* (olv. *ž*-vel), *janvier* (olv. *ž*-vel), *jour* (olv. *ž*-vel); olasz *genere* (olv. *dž*-vel), *gennajo* (olv. *dž*-vel), *giocondo* (olv. *dž*-vel), *Giesu* (olv. *dž*-vel), *giorno* (olv. *dž*-vel) stb.¹⁾

Joannes Diaconus Chroniconjában elírást sem a latin *j*-n, sem a latin *di* + *vocalis*on kezdődő szavakban nem találtam. Pedig kétségtelen, hogy az ilyen kezdetű latin szavak velencei olasz megfelelőit 1000 körül *dz*- > *z*-vel ejtették. És ilyen ejtésű latinságra vannak is adatok. A X. századi angolban az egyházi latin *diabolus zabulus* és *sabulus* alakban írva fordul elő (l. FUNKE, Die gelehrten lat. Lehn- und Fremdwörter 47), ami egyh. latin *dž* ≈ *dz* ejtésre mutat. Az ó-egyházi szláv *židovina* (adatok a IX. század óta; alakv.: *žids*-, *židina* stb., l. MIKL., EtWb. 411) *dž*- > *ž*-vel ejtett latin *judaicus*-nak, a cseh *žák*-, „Schüler“ és (elav.) „Diacon, Sänger“, tót *žiak* ua., lengyel *žak* ua. ugyanilyen ejtésű latin *diacōnus*-nak

¹⁾ Vö. MELICH, SzJöv. I, 2: 33 kk.

az átvétele. Vannak azonban a cseh-tót-lengyel keresztény terminológiában olyan szavak is, amelyek azt bizonyítják, hogy a latin *j*-t *j*-nek, a latin *di* + *vocalis* *di* + *vocalis*nak is ejtették. Ilyen szó a többek közt a latin *Joannes* ~ *Johannes*-ből lett cseh *Jan*, tót *Ján*, lengyel *Jan*, s ilyen az egyházi latin *diabolus*-ból lett cseh *ďábel*, tót *diabol*, lengyel *dyabel* (l. MIKL. EtWb. 45). A cseh *žák*, tót *žiak* és a cseh *ďábel*, tót *diabol* átvétele közt időbeli különbségnek kell lenni; a latin *di* + *vocalis* hangkapcsolatnak egyszer *ž*-vel, másszor *d*-vel való átvétele más-más kornak más-más latin ejtésére bizonyíték.

A második sajátosság, amely *Joannes Diaconus* latinságára jellemző, a klasszikus latin *ce-*, *ci-*-re vonatkozik. *Chronicon*jában a latin *Vercellensis* (vö. klasszikus latin *Vercellae*, *-ārum*) *Vergellensis*-nek van írva (vö. MG. SS. VII, 26: *Vergelensem urbem*). A velencei olasz nyelvjárásban ma a latin *c* (+ *e*, *i*) hangsúlyos helyzetben *se-*, *si-*-nek (olv. *sze-*, *szi-*), hangsúlytalanban meg *ze-*, *zi-*-nek hangzik. Ez az ejtéssajátosság a velencei olasz nyelvjárásban igen régi. A XII. sz.-ból való *Annales Venetici brev.* a latin *coenobium* szót *zenobium*-nak írja (l. MELICH, SzJöv. I, 2:9, 21). Ez az ejtéssajátosság van a *Vergelensem* esetében is. *Joannes Diaconus* ugyanis, miként a *Serzi* esetében láttuk, az írott latin *ge-*, *gi-*-t *ze-*, *zi-*-nek ejtette, s ezt az írásmódot vitte át a lat. *ce-*-ből eredt *ze-*-re is. Az írott *Vergelensem*-et *Verzelensem*-nek ejtette.

A latin *ce-*, *ci-*-vel kapcsolatban meg kell említenünk a latin *sce-*, *sci-*-t is. *Joannes Diaconus* a latin *conscendentis* helyett *consendentis*-t, a latin *scyphus* helyett *siphus*-t ír (l. MG. SS. VII, 34: *argenteum siphum*). Tudjuk, hogy a latin *sce-*, *sci-* az olaszban *še-*, *ši-*-vé fejlődött (vö. latin *crescere*, *pisce(m)*, *scyphus* ~ olasz *crescere*, *pesce*, *scifo* olv. *krešere*, *peše*, *šifo*). Ebből az következik, hogy *Joannes Diaconus* latin beszédében *conšedentes*-, *šifus*-t mondott.

A fordított esetek még tanulságosabbak. *Joannes Diaconus* a latin *circumscepti*, *visere*, *sita*, *posse* szavak *se*, *si*, *sse* tagját *sce-*, *sci-*-nek írja, nála ezt találjuk: *circumscepti*, *viscere*, *scita*, *posce*. Mindez azt bizonyítja, hogy a latin *s*-et sok esetben *š*-nek ejtette, innen az *sc* írás.

Harmadik ejtéssajátosság, amely *Joannes Diaconus* latinságában előfordul, a latin *x* (= *ks*)-nek *s* (olv. *sz*, egyes esetekben *s*-)es ejtése. *Joannes Diaconus* ugyanis a *iuxta* szót *iusta*-nak is, az *exstitit* igét meg *estitit*-nek írja. A latin *x* (= *ks*) hangkapcsolat az

olaszban *s-szé*, *-ss-szé*, *-š-sé* fejlődött: latin *iuxta* = olasz *giusta*, *giusto*; latin *fraxinus* = olasz *frassino*; latin *maxilla* = olasz *mascella* stb. Olasz anyanyelvű írók latin írásában sokszor találunk ilyeneket: *esio ex eo* helyett, *espedicio expeditio* h., s fordítva: *raxorium* = *rasorium* h. (l. ezeket az 1300 körül írt Codex Cumanicusban; az idézett adatok a genovai olasz misszionárius által írt részben fordulnak elő). Joannes Diaconus *iusta*: *iuxta* helyett, *estitit*: *exstitit* helyett való elírása ugyancsak azt bizonyítja, hogy a latin *x*-et sok szóban velencei olasz anyanyelve alapján ejtette.

Negyedik sajátosága Joannes Diaconus beszélt latinságának, hogy a latin *oe*-t *e*-nek ejtette. Erre művében több példa van. Az *oe*-nek *e*-vel való ejtéséből azonban az is következik, hogy a latin *ae*-t szintén monoftongusnak, *e*-nek ejtette. S éppazért több esetben írt ott is *ae*-t, ahol eredet szerint csakis *e* állhat (igy a lat. *ecclesia*, *Euphemia* szavakat, amelyek a közgör. ἐκκλησία, Ἐὐφρημία átvételei, hol *aecclesia*-nak, *Aeufemia*-nak, hol meg *ecclesia*-nak, *Euph(f)emia*-nak írja).

Többi ejtéssajátosságai közül kiemelem még a következőket: a latin *h*-t szókezdetén nem ejtette (l. erről MELICH, SzJÖv. I, 2: 49); a latin zöngés és zöngétlen zárhangokat pontosan megkülönböztette; a latin *v*-t *v*-nek mondta, a *qu*-t meg *k*-nak; a latin szavak kvantitása nála is, mint minden latinul írónál, jelöletlen.

Johannes Diaconus művének latinságából az a tanulság, hogy Észak-Olaszországban, de általában egész Olaszországban a X—XI. század folyamán a beszélt latinba erősen belejárt az olasz nyelv akkori hangállapota.

A kifejtettekből következik, hogy kereszténységre térésünk kezdetén, a X. század második felében és a XI. század elején sem volt hangzásában egységes az egyházi latin, illetőleg a középkori latin nyelv más volt Észak-Olaszországban, illetőleg Olaszországban, más Francia-, s ismét más Németországban. Az ejtési sajátosságok közt persze sok volt a közös ejtési sajátosság, amely minden ország beszélt latinságában megvolt, voltak azonban olyan sajátosságok is, amelyek csak néhány, s ismét olyanok, amelyek csak egy-egy ország latinságára voltak jellemzők.

VIII.

Minden latin betűvel író nép első, saját nyelvi latinbetűs emlékeinek helyesírása az akkori latin nyelv hangzása alapján keletkezett. Amilyen hangértéke a latin betűknek az első nemzeti nyelvű latinbetűs emlékek idején volt, a betűk ugyanazon értékével írták a nemzeti nyelv azonos vagy velük azonosítható hangjait. A mi helyesírásunk kezdetére is áll ez a tétel, s mi megdönthetlennék tartjuk VOLF GYÖRGY tételét, hogy latinbetűs helyesírásunk megindulásában csakis az akkori latinnyelvi ejtés alapján fejthető meg. Csakis ilyen alapon fejthető meg Miklós püspök magyar szórványainak helyesírása is.

Az a kérdés mármost, mely ország beszélt latinságával volt azonos vagy mely ország latinságához állt legközelebb Miklós püspök beszélt latinsága.

Fentebb Miklós püspök oklevele latin szavainak helyesírását vizsgáltam s kilenc pontba foglaltam e helyesírásból levonható szabályokat. Kiemeltem azonban azt, hogy e kilenc pontba foglalt helyesírási szabályok, amelyek Miklós püspök beszélt latinságára is bizonyos fényt vetnek, nem adnak felvilágosítást a Miklós püspök-féle magyar szórványok helyesírásának legjellemzőbb sajátosságaira nézve s éppazért nem is döntenek el, hogy Miklós püspök beszélt latinsága mely ország latinságával volt azonos vagy melyikhez állt legközelebb.

Kiinduló pontul a Tihanyi Alapítólevél magyar szórványai közül kettő kínálkozik. Az egyik: *gnir uuege* 'nyír vége', a másik: *fuegnes* 'füenyés → főenyés'. E két szórványban a magyar *ny* hang *gn*-nel van írva. Ezt csak olyan ember írhatta, aki az ilyen latin szavakban, mint *agnus*, *dignus*, *lignum*, *pugna*, *signum* a *-gn*-et *ny*-nek olvasta. Fentebb említettem, hogy a franciaországi és az olaszországi egyházi latinban a latin *-gn*-nel hangzó szavakat ma *-ny*-nyel ejtik, ott az *agnus*, *dignum* stb. ma *anyüssz* — *anyusz*, *dinyő* — *dinyum* a beszélt nyelvben. A latin *-gn*- hangkapcsolat ugyanis az oláh nyelvet kivéve minden új-latin nyelvben *ny*-nyé (írva hangtani művekben *n*-nyel) fejlődött. Ez a fejlődés megvolt már a X. század folyamán a franciában, s megvolt ugyanakkor az olaszban is. Miklós püspök tehát a latin *-gn*-nel bíró szavakat¹⁾

¹⁾ A Tihanyi Alapítólevélben a következő *-gn*-nel bíró latin szavak fordulnak elő: *signum*, *adsignata*, *designata*, *magna*, *regnante*, *regni*.

ny-nyel ejtve hallhatta akár a francia-, akár az olaszországi latinság követőitől.

A németországi latinban a *-gn*-nel írt latin szavak *gn*-nel hangzottak. Ezt bizonyítja az ó-felnémet *sēganōn*, ó-szász *sēgnōn*, mai német *segnen* 'keresztet vet → megáld → áld → dicsőít → boldogít', amely az egyh. lat. *signare* 'a kereszt jegyével jelölni stb.' átvétele. A német szó átment a csehbe (*žehnati*), a tótba (*žehnat*), a szorbba (*žognovas*), a lengyelbe (*żegnać*) (l. MIKL. EtWb. 407), s mindenütt *-gn*-nel hangzik, illetőleg eredetileg *-gn*-nel hangzott.

Vannak más nyomok is, amelyek arra mutatnak, hogy Miklós püspöknek beszélt és ennek megfelelően írott latinsága nem lehet a német beszélt és írott latinság átvétele. Ilyenek:

1. A X—XI. századi német latinságban a latin *v*-t *f*-nek ejtették; Miklós püspök *v*-nek ejtette.

2. A X—XI. századi német latinságban a zöngés és a zöngétlen zárhangok általában zöngétlenül hangzottak; Miklós püspök kiejtésében a zöngés és a zöngétlen zárhangok szigorúan meg voltak különböztetve.

Ez a két ejtéssajátság is arra mutat, hogy Miklós püspök beszélt és írott latinságát vagy a francia-, vagy az olaszországi latinság követőitől szerezhetette.

3. A X—XI. századi német beszélt latinságban a klasszikus latin *ge*, *gi*: *je*-, *ji*-nek hangzott. Miklós püspök magyar szórványainak helyesírásából az következik, hogy az ő beszélt latinságában a latin *ge*, *gi*, vagy *de*, *di*, vagy *dže*, *dži*, vagy *dze*, *dzi* volt de semmiesetre sem *je*-, *ji*.

Ez a harmadik ejtéssajátság is arra mutat, hogy Miklós püspök beszélt és írott latinsága vagy a francia-, vagy az olaszországi latinság követőitől eredhet.

De hát melyiktől?

Fentebb láttuk, hogy a latin *ge*, *gi* Abbo fleury-i bencés beszédében *dže*-, *dži*-nek, Joannes Diaconus velencei latinságában *dze*-, *dzi*- > *ze*-, *zi*-nek hangzott, s hogy ugyanakkor Olaszország többi részében az egyházi latinban *dže*-, *dži* > *že*-, *ži* lehetett az ejtés. Az írott egyházi latin *Georgius*, *gehenna*; *Aegidius* > *Egidius*, *Aegyptus* > *Egyptus*; *angelus*, *evangelium* stb. a beszélt nyelvben így hangozhattak: Franciaországban: *Džeordžius*, *džehenna*; *Edžidius*, *Edžiptus*; *andželus*, *evandželium* stb.; — Észak-Olaszországban, Velencében: *Dzeordžius* > *Zeorzius*, *dze*

henna = *zehenna*; *Edzidius* = *Ezidius*, *Edziptus* = *Eziptus*; *andzelus* = *anzelus*, *evandzelium* = *evanzelium* stb.; — Olaszország többi részében: *Džeordžius* = *Žeoržius*, *džehenna* = *žehenna*; *Edžidius* = *Ežidius*, *Edžiptus* = *Ežiptus*; *andželus* = *anželus*, *evandželium* = *evanželium* stb.

Melyik ejtésből valók lehetnek tehát a magyar *György*, *gyehenna*; *Egyed*, *Egyiptom*; *angyal*, *evangyélium* stb.?

Nyelvünkben a XVI. század óta átkerült, idegen nyelvi *dž*-vel bíró szavak vagy *dzs*-vel, vagy *cs*-vel, vagy *zs*-vel hangzanak; *dzsida* (alakv. *csida*), *findzsa* (alakv. *fincsán*), *handzsár* (alakv. *hancsár*), *indzsellér* (alakv. *hincsellér*), *Anzsú* (= francia *Anjou* = olasz *Angiò* l. MNy. 1929 : 79), *tözsér*, *zseb*, *zsiger* (alakv. *csiger*, *dzsiger*); *bogrács*, *harács*, *narancs* (l. MNy. XXIX, 154 is). Vannak azonban a török hódoltság korában vagy korából olyan szavaink is, amelyeket *cs*-vel is, *dzs*-vel is és ami fő, *gy*-vel is ejtettek eleink, illetőleg ejtünk mi ma is. Ilyenek: *akancsa* ~ *akangya* 'oszmánli katonaság egy neme' = oszm. török *akynžy* (l. EtSz.); *handzsár* ~ *hancsár* l. NySz. ~ *hangyár* l. NySz., SzD.² 83, 212 = oszm. tör. *hanžár* (más tör. *hanžar* l. Radl. II, 1665, 1666) = arab, l. uo. és MNy. XXIX, 155. Megállapítható tehát, hogy idegen nyelvi *ž*ből (= *dž*) hanghelyettesítéssel válhatott *gy* a XVI. századi magyarban.¹⁾ Régebbi átvételeinknél azonban azt látjuk, hogy az átadó nyelvi *dž* helyén a mai magyarban *gy* van. A bolgár-török eredetű szavak közül az ilyenek, mint: *gyékény*, *gyeplő*, *gyertya*, *gyöngy*, *gyümölcs*, *gyűrű*, *gyűszű* stb. Gombocz régebbi felfogása szerint bolgár-török *d*-vel vagy *dž*-vel, újabb felfogása szerint bolgár-török *dž*-vel hangzó alakok átvételei (l. Gombocz: MNy. III, 403, Bulg.-türk. Lehnw. 70. § és PAASONEN: NyK. XLII, 62). Népünk és Nyelvünk III, 174 szerint a *dž* hanggal bíró kun szavakat a magyarok *g*-vel (olv. *gy*) írták. KARÁCSONYI JÁNOS (MNy. XIX, 27) kétségtelenül bebizonyította, hogy *Gyán* helysegeink (vö. *Köte-Gyán*, *Mező-Gyán*, *Vizes-Gyán*, Bihar m.) neve a latin *Joannes*-ből lett ó-francia (vallon) *Jean* keresztnévből való. Az ó-francia *Jean Džan*-nak hangzott, ebből fejlődött a mai francia *Žan*, írva

¹⁾ A közölt jövevényszavak közül a *zs*-vel hangzók *dž*-ből fejlődött *ž*-vel, a szóvégen *cs*-vel hangzók *dž*-ből fejlődött *tš*-vel ejtett idegen nyelvi szavak átvételei. Így magyarázom a honfoglalás előtt átkerült *kincs* szó *cs*-jét is; vö. közperzsa *ganž*, új-perzsa *ganž*, *genž*. — Az *indzsellér* *dzs*-je magyar fejlődés *cs*-ből.

Jean. Ilyen *Džan* nevű francia (vallon) emberek éltek hazánkban a XIII—XIV. században, amely időben a fenti *Gyán* helyek is keletkeztek. Ó-francia *dž*-ből magyaráztam én is a *tárgy* szó *gy*-jét (vö. ó-francia *targe*), s nincs okom megváltoztatni nézetemet, hogy e szó ó-francia eredetű.¹⁾

A közölt adatok igazolják, hogy XVI. század előtti átvételeinkben az idegen nyelvi *dž*-ből magyar *gy* lett. Hogy ez a *gy* hanghelyettesítéssel lett-e az idegen nyelvi *dž*-ből vagy pedig az idegen nyelvi *dž* a magyarban is az átvételkor *dzs* maradt, s csak később vált *gy*-vé, azt igen nehéz eldönteni (l. NyK. XLII, 62 is). Bizonyos ugyanis az, hogy a magyarban volt valaha *dzs* is, amely köznyelvi magyar hang volt. Eredeti szavaink közül azoknak a *gy*-je, amely a finn-ugor *ńts* ~ *ńdž* gyenge fokának a folytatója, előbbi *ńdž*-ből, illetőleg *-dž*-ből fejlődött. Ilyen eredetű *gy* van az *agyar*, *lágý*, *légý*, *magyar* s egy-két más szóban (l. FUF. XIX, 174, XXI, 163 is). Ezért lehetséges, hogy a *dž*-vel hangzó idegen szavak is az átvételkor megtarthatták *dž*-jüket a magyarban.²⁾

Ez a megállapítás azonban mégsem dönti el azt, hogy kitől tanulta Miklós püspök a latin *ge-*, *gi-*nek *gye-*, *gyi-*ejtését. Nem dönti el pedig azért, mert átvételeink közt vannak olyan *gy*-vel hangzók is, amelyeknek *gy*-je idegen nyelvi *dz*-ből lett. Ilyen biztos adat a nyitramegyei *Privigyé* város neve. A hely legrégebbi magyar neve *Previgyán*, később *Preugya* > *Preugye* (vö. 1113: *De Preuigan* sunt termini...; 1219: *Preuga*; e két adatot l. FEJÉRPATAKY, Kálmán kir. okl. 59; 1376; in comitatu Nitriensi circa flumen *Preuge* l. MELICH, Honf. Magyarország 370). Az ó-magy. *Previgyán* egy ó-tót **Prévidzani* ~ **Prévidzany* átvétele, a mai magy. *Privigyé* meg talán egy későbbi tót *Prividzá*-é (vö. tót *Prividza* BERNOLÁK szótára; mai tót neve *Prievidza*, Nový miestopis Slovenska). — Tót eredetű helyneveink közt vannak más példák is a tót *dz*-ből hanghelyettesítéssel lett magy. *gy*-re. Ilyen példa a nógrádmegyei *Mlagýó* falu neve,

¹⁾ BEKE Ö.: Nyr. LXII, 127 szerint e szó latin volna; BALASSA J.: Nyr. LXIII, 34 szerint sem francia eredetű.

²⁾ A magyar *dzs* > *gy* (o: *dž* > *d'*) fejlődés korát nem döntik el az arab emlékekben levő magyar szórványok sem. Ezekben ugyanis a magyar népnév és a *gyula* (görög emlékekbeli γυλάς) méltóságnév *gy*-je helyén > = džim, tehát *dž* betű van írva (vö. *modžyri*, *džlah*, l. NÉMETHI GYULA, Honf. magy. kial. 247). A *dž*-vel való írás azonban azért nem dönti el a *dzs* > *gy* fejlődése korát, mert az arab írásban *gy* hangra nincsen jel.

melynek mai tót neve *Mládzo* (l. Nový miestopis Slovenska), régebbi tót nevei meg: *Mladzová* (LIPSZKY, Rep.), *Mlazovo* (olv. *Mladzovo*, Lexicon 1773). Hasonló eredetű a *gy* a bars megyei *Broggyán* falu nevében is, amelyet ugyan ma tótul is *Brođ'any*-nak (l. Nový miestopis Slovenska) hívnak (így LIPSZKY, Rep., és Lexicon 1773), amelynek azonban ó-tót neve csakis **Brodzani* > **Brodzany* lehetett. Más ide vonható példákra l. MELICH, Honf. Magyarország 102.

Ezek szerint Miklós püspök a latin *ge-*, *gi-*-nek *gye-*, *gyi-*-ejtését tanulhatta olyan emberektől is, akik az észak-olaszországi, velencei ejtés követői voltak. Velencében ugyanis, miként fentebb láttuk, a X. század végén és a XI. század elején a latin *ge-*, *gi-*-t *dze-*, *dzi-*-nek (ebből: *ze-*, *zi-*-nek) ejtették.

Vannak azonban olyan nyomok, amelyek arra mutatnak, hogy Miklós püspök beszélt és írott latinsága nem lehet az olaszországi beszélt és írt latinság átvétele. Ilyenek:

1. A X—XI. századi velencei beszélt latinságban a latin *ce-*, *ci-*-nek *se*, *si* (olv. *sze*, *szí*), *ze*, *zi* (olv. *ze*, *zi*), más olaszországi beszélt latinságban meg *tse*, *tši* (olv. *cse*, *csi*) felel meg. Miklós püspök latinságában, miként Abbo bencés latinságában, *tse-*, *tši-*-nek hangzott a latin *ce*, *ci*.¹⁾

2. A X—XI. századi velencei beszélt latinságban a latin *sce*, *sci* helyén *še*, *ši* áll. Miklós püspök latinságában ugyanaz: *sztse*, *sztši* (vö. oklevelében *in scēi*, *piscinas*, *scilicet*, *scep̄trifer*). Abbo francia bencés latinságában *stse*, *stsi* és *stše*, *stši* a latin *sce*, *sci*.

3. A X—XI. századi velencei beszélt latinságban a latin *qu* = *k*. Miklós püspök latinságában mind az *e*, *i* előtt, mind pedig *a*, *o*, *u* előtt a *qu* = *ky* (vö. *equis*, *equites*, *antiquis*, *atque*, *siguis* stb., *qua*, *quorum*, *equorum*, *quod* stb.). Ezt találjuk a francia Abbo beszélt latinságában is (vö. *kyestio* = latin *quaestio*).

E három pontban felsorolt érvek alapján az a meggyőződés, hogy Miklós püspök beszélt latinsága a latin *ge-*, *gi-*-tekintetében is a franciaországi latinságra megy vissza. Miklós püspök a latin *ge-*, *gi-*-t *dzse*, *dzsi-*-nek olvasta, ha ekkor még volt nyelvünkben *dzs* olyan

¹⁾ A magyar *c* (= *ts*) hang eredeti szavainkban *-sz*-ből fejlődött hang; vö. magyar *harminc*, melynek *c*-je *sz*-ből való. Ilyen eredetű *c* hangunk a XI. században már lehetett, s így a latin *ce*, *ci* = *tse*, *tši* ejtése semmiféle akadályt nem okozhatott (l. különben a m. *c* hangról: JUHÁSZ JENŐ: MNy. XXIV, 104; KNEZSA I., MNy. XXIV, 41. XXV, 27; GOMBocz, MTNytan II, 2. 90.)

szavakban, amilyen a *magyar, agyar, légy, lágy* (l. fentebb): ha meg ekkor a magyar *dzs* már *gy* volt, hanghelyettesítéssel *gye-, gyi-*t ejtett helyette.¹⁾

IX.

Miklós püspök magyar helyesírásának még két jellemző saját-ságáról kell szólnom. A két sajáttság az, hogy ő a postalveolaris zöngétlen spiranst, az *š* hangot a latin *s* betűvel, az alveolaris zöngétlen spiranst, az *s* hangot meg, amelynek mai helyesírásunkban *sz* a jegye, a latin *z* betűvel írja. Az a kérdés, megfejthető-e ez a két jelölésmód a fenti eredmények irányában.

Annak a helyes okára, hogy a magyar *š* a latin *s*-szel van írva, VOLF GYÖRGY mutatott rá. VOLF azt tartotta, hogy ennek a jelölésnek az oka is a beszélt latinban keresendő. Szerinte a magyarok latin beszédükben minden latin *s*-et *š*-nek ejtettek, s ezért írták a saját nyelvük *š* hangját is a latin *s*-szel. A latinnak ez az ejtésmódja velencei, illetőleg velencés: észak-olasz eredetű. A velencei, illetőleg velencés olaszban ugyanis a latin *s*-ből *š*-féle hang lett; ezzel ejtették a latin szavakat is, ha latinul beszéltek, s ezt az ejtémódot terjesztették nálunk is. A mi ejtésünkben aztán a latin *s* helyén ejtett *š*-féle hangból hanghelyettesítéssel *š* lett (l. VOLF, i. m. 82; FLUDOROVITS, i. ért. 42).

E sorok írója részletesen bírálta VOLF elméletét (l. MELICH, SzlJöv. I, 2: 55 kk.), s azt magyarázta, hogy más népeknél is van vagy volt a latin *s* helyén *š*-es ejtés, így a római katolikus szláv népek is sok esetben ejtettek *s* ma is ejtenek a latin *s*-ek helyén *š*-et. Ezt bizonyítják latin eredetű keresztény kifejezéseik. Több római katolikus szláv nép helyesírásában szintén a meginduláskor a saját nyelvi *š*-et a latin *s* betűvel jelölik. Akkor ebből azt következtettem, hogy a mi latinbetűs írásunk és ezzel kapcsolatban helyesírásunk megindulásában pannóniai szlovén eredetű. Ma ezt a megállapítást nem tartom helyesnek. A nézetváltoztatásra sokféle tudó-

¹⁾ Fentebb rámutattam arra, hogy a tót *Ján, diabol, žiak, cseh Jan, dabel, žák*, lengyel *Jan, dyabel, żak* tanúsága szerint volt olyan ország is, ahol a latin *j*-t, a latin *di* + *vocalis*t bizonyos időben *dž*-vel, más időben *j*-vel, illetőleg *di* + *vocalis*ssal ejtették. Az ilyen ejtémód grammatikus megállapítás eredménye lehetett. Ilyen grammatikus megállapításnak tartom Miklós püspök oklevele és Abho „Quaestiones Grammaticales“-e alapján azt, hogy a latin *ge, gi* = *dže, dži*, de a latin *j, di* + *vocalis* = náluk *j, di* + *vocalis*.

mányos ok kényszerített, köztük elsősorban az, hogy a latin *s* *ś*-féle ejtésének területét ma másképp látom, mint régebben, mégpedig következőképen:

1. Bizonyos helyzetekben a latin *s*-ből az egész olaszországban *ś* fejlődött (l. MELICH, SzJöv. I, 2: 56). Hogy pedig a latin beszédben a latin *s*-ek helyén a X—XI. század határán az olaszok ejtettek *ś*-eket, annak bizonyítéka Joannes Diaconus krónikája, amelyben a latin *circumsepti*, *visere*, *sita* szavak *circumscepti*, *viscere*, *scita* alakban vannak írva jeléül annak, hogy a szerző *septi*, *vižere* ~ *višere*, *šita* alakban ejtette őket (l. fentebb).

2. Vannak francia *ś*-ező nyelvjárások is, s az *ś* ném csupán *e* és *i* előtt, hanem más helyzetben is található (l. MEYER—LÜBKE, Gram. I, 341). Hogy pedig a franciában régen kellett lennie a mai írott *s* helyén *ś*-féle ejtésnek, annak bizonyítékai jelentkeznek a magyar és a német nyelv régi francia eredetű szavaiban. A magyar nyelv szavai közül biztosan idetartoznak: *botos* < ófr. *bottes*; *Lajos*, ó-magyar *Lois* < ó-fr. *Lois*; *Párizs* < ó-fr. *Paris*, klat. *Paris* (l. MELICH: MNy. X, 391, 395, 402). Ezek a szavak *ś*-sel vagy *ś*-sel hangzó ó-francia szavak átvételei. A közép-felnémetben is vannak olyan *ś*-sel hangzó francia eredetű szavak, amelyeknek német *ś*-ét ó-francia *ś*-féle hangból származtatják. Ezek a szavak: kfn., korai úfn. *harnasch* (adatok a XII. század vége óta), *Harnisch* 'páncél' < ófr. *harnais*, *harnas*; kfn. *wambasch* (alakv. *wambeis*, *wambis*, *wambas*; adatok 1200 óta) 'bekleidung des rumpfes unter dem panzer, wams (osztrák szó), derékra való, mellre való' < ófr. *wambais*; kfn. *haschart* (alakv. *hasehart*, *hashart*, *hasart*) 'hasard, glückspiel, glück' < fr. *hasard*; *laschieren* < fr. *(es)lais(s)ier* 'mit verhängtem zügel laufen lassen': *zequaschieren* < fr. *quassier* 'schlagen' (l. SCHWARZ ERNST, Die germanischen Reibelaute *s*, *f*, *ch* im Deutschen. Reichenberg, 1926. 19). Más jelek is vannak arra, hogy a franciában bizonyos latin hangkapcsolatok helyén fejlődött *ś* hang, amely legkésőbbben a XII. században *s*-szé lett.

3. Újabb vizsgálatok megállapították, hogy a német *s* a IX—XII. sz.-ban az *s* és *ś* közti hang volt; ezt a hangot a vele foglalkozók *ś*-szel jelölik. Az *ś* zöngés környezetben *ž*-nek, ikerített helyzetben *-šš*-nek hangzott (l. SCHWARZ ERNST i. m. 18; PAUL—GIERACH, MhdGram.¹² 6. §. 13).

Az előadottakból szerintem az következik, hogy a latin *s*-et a IX—XII. században ejthette akár az olasz, akár a francia, sőt ejt-

hette a német is a saját nyelve alapján *š*-nek, s mindegyikből válhatott a magyar kiejtésben *š*.¹⁾ A magyar *š*-et tehát a latin *s*-szel lehetett jelölni a X—XI. században a franciaországi latin kiejtés alapján is.

Miklós püspök magyar helyesírásában a legnehezebben megfejtendő kérdés a magyar *sz* hangnak a latin *z* betűvel való írása. Ezzel a *z* betűvel jelölte Miklós püspök mind a magyar *z*, mind pedig a magyar *sz* hangot. A *z* hangnak a latin *z*-vel való jelölése természetes. A latin *z* betűnek ugyanis egyidőben *dz*, később *z* volt a hangértéke. A középkori és az egyh. latinban *z* hang felelt meg neki. Ilyen értékkel fordul elő Miklós püspök oklevelének latin részében is: „+ Signum *lazari* abbatis“. A *z* betűnek *sz* hangértékét azonban az oklevél latin anyagából megállapítani nem lehet. S nem tudom ezt a hangértéket más latin emlékek latin anyagából sem megállapítani. S mégis kétségtelennek tartom, hogy azért ez is csak az egyh. latin alapján fejthető meg. A IX—XI. században keletkezett nemzeti nyelvű emlékek a latin *z* betűvel jelölnek zöngétlen hangokat is, mégpedig zöngétlen dentális affrikátát, tehát *ts* hangot és alveolaris zöngétlen spiranst, tehát *s* (= magyar *sz*) hangot. Ilyen értékű *z* betűt találunk ó-felnémet nyelvenlékekben (vö. a sok példa közül: ófn. *scaz* ‚Schatz‘, *kerza* ‚Kerze‘, de: *daz* ‚dass‘, *groz* ‚gross‘, *kezzil* ‚Kessel‘ stb.), ilyent a X—XI. század elején írt szlovén Freisingeni Emlékekben (vö. *bozza* ‚bosa‘, *gozpod*, *gozobod* ‚gospod‘ stb.; de: *timnizah* ‚timnicah‘, *u liza* ‚lice‘, *zesarstuo* ‚česarstvo‘, *zinzi* ‚synci‘ stb.), úgyszintén az 1056/57-ből való csehországi latinnyelvű leitmeritzi oklevélben (vö. *Vzhti* ‚Ūsti‘, *Zassade* ‚Zásada‘, *Tinecs* ‚Tyneć‘).

A francia X—XI. századi emlékekben szintén a *z* betű a *ts* affrikátának is a jele: *danz* Alexis, *granz*, *forz*, *filz*, *sanz*, *partiz*, *tempestaz*, *dignitaz*, *bontaz* stb. (I. BARTSCH, *Chrestomathie*⁷ 19—20;

¹⁾ Van néhány régi latin jövevényszavunk, amelyekben a latin *s* helyén magyar *sz*-et, illetőleg belőle fejlődött *c*-t találunk (vö. *pásztor* < latin *pastor*, *árboc* < latin *arbos*, *párduc* < latin *pardus*). Ezekből vagy az következik, hogy a beszélt latin *š*-et legtöbbször *š*-sel, de néha *s* (= *sz*)-szel is helyettesítették, vagy az, hogy nem minden latin *s* hangzott *š*-nek. Ez utóbbi feltevés helyesége a XVI. századra s az utána következő időkre nézve kétségtelen. Ezt vallják a XVI. századbeli arab-török betűkkel írt hazai latin szövegek (*Literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit*. Berlin u. Leipzig, 1927 99—103. Körösi Csoma Arch. II, 375—6), más adatok (I. WALDAPFEL: *MNy*. XXIX, 237).

NYROP, Gram. hist. de la langue fr. I,² 115; a *z* hangértékéről BÁRCZI G., Ófr. hang- és alaktan 52 §. is).¹⁾

A latin *z* betű itt közölt kétféle jelölő értékének az eredete nincsen tisztázva. BRAUNE a latin *z*-nek csupán az *s* (= magyar *sz*) jelölő értékét vizsgálta, s régebben megfejtését én is helyesnek tartottam (SzlJöv. I, 2: 25). Ma úgy látom, hogy az, miképen jelölhet a latin *z* betű *ts*-t is, *s*-et is, még mindig megoldásra váró feladat.

Ha azonban nincsen is megoldva e kérdés, szilárdan hiszem, hogy megoldása lehetséges.

Egy ilyen megoldás felé mutató nyomnak tartom, hogy idegen nyelvi *s* (olv. *sz*) hangot a pápai udvarban kiállított bulla is *z* betűvel ír. A lengyel nyelv legrégebb emléke az 1136. évben kiállított pápai bulla. Ebben a *z* betűvel a lengy. *z* és *c* hangot, úgyszintén a lengyel *s* (olv. *sz*) hangot is jelölik: *Nezamizl* ‚Niezamyśl‘; *Plituiza* ‚Plitwica‘ de: *Zlauic* ‚Sławik‘ *Zlauos* ‚Sławosz‘, *Balouanz* ‚Białowąs‘; — *mizl* ‚mysł‘ (vö. *Ninomizl*, *Nezamizl*), *Negloz* ‚Niegłos‘ stb. (I. I. ROZWADOWSKI, Bulla z roku 1136 jako najstarszy zabytek języka polskiego. W Krakowie, 1909.).

Másik ilyen biztató nyomnak tartom, hogy a latin *z* betű azért jelölhetett a franciában és a németben *ts* és *s* (olv. *sz*), tehát zöngétlen hangokat, mert voltak rá esetek, hogy a latin *z*-vel frott szavakat is ejtették zöngétlenül, ejtették *s* (= olv. *sz*)-szel.²⁾

Egy harmadik megoldási lehetőség ez: Ha írhattak eleink minden idegen hatástól menten magy. *s* és magy. *zs* hangot egy

¹⁾ A mai franciában a *z* betű *z* hang jele, pl. *douze*. Az *a*, *o*, *u* előtti francia *s* (= magyar *sz*) hangot ma *ç*-vel írják, pl. *façade*, *garçon*, *reçu*. Ez az írásmód újabb keletű (I. NYROP i. m. I,² 127). Az *ç* betű a latin *z*-nek *u* alakjából fejlődött. (WATTENBACH, Anleitung zur lat. Pal. Leipzig, 1886. 66 és MELICH, SzlJöv. I, 2: 14).

²⁾ A feliratok elírásait e kérdésnél nem lehet tekintetbe venni. — Nem lehet tekintetbe venni a görög μάζα, μαλακ)χίσιον, πυτίσιον > latin klat. *massa*, *malacisso*, *pytisso* vallomását sem. — Nem használhattam fel FUNKENAK azt a megállapítását sem, hogy Abbo francia bencés beszélt latinságában az idegen eredetű latin szavak *z*-je „einfaches *s*“-nek hangzott. (I. e megállapítást fentebb), nem pedig azért, mert az „einfaches *s*“ lehet zöngétlen is, zöngés is, az az hangozhat *sz*-nek is meg *z*-nek is. FUNKENAK azt is meg kellett volna mondania, hogy a *z* Abbonál zöngés-e vagy zöngétlen. Valószínűbb, hogy FUNKENAK zöngésnek tartja. Ha zöngétlennek tartaná, közelebb jutnánk Miklós püspök *sz* hangértékű *z*-jének megfejtéséhez.

jellel, mégpedig *s*-sel, ugyanilyen okból írhatták a magy. *z* és a magy. *sz* hangot is egy jeggyel, írhatták *z*-vel. Ez esetben a magy. *sz*-nek *z*-vel való jelölése nem megy vissza egyh. lat. ejtési sajátásra.

X.

Vizsgálódásom eredménye ez:

A X. század végén és a XI. század első felében, amikor a magyarok a latin egyház híveivé lettek, a grammatikusok mind Donatus meg Priscianus alapján állanak; őket magyarázzák, bővítik, egészítik ki. A tőlük nyújtott alapokon áll a skót származású, de Nagy Károly szolgálatában állott Alcuin (735—804.) tréfákkal fűszerezett nyelvtana, amely párbeszéd alakjában nyújtja a grammatikai tudnivalókat; főleg Priscianus alapján készült Abbo fleury-i bencés műve, a *Questiones Grammaticales* (l. GRÖBER, Grundr. II, 134). Nálunk is Priscianusból vagy Donatusból tanultak a XI. században latinul. Az egyik bizonyíték erre Fulbertus, chartres-i (Franciaország) püspöknek 1008-ban Bonibertus pécsi püspökhöz írt levele. E levélből megtudjuk, hogy Bonibertus Fulbertustól egy Priscianust kért. Fulbertus a kért Priscianust egy Hilduinus nevű pappal küldte el, s levelében kéri Bonibertust, tolmácsolja üdvözlését Szent Istvánnak, akkor István királynak (l. FEJÉR, CodDipl. I, 287, PAULER, A m. nemz. tört. I², 396). A másik bizonyíték abban a könyvjegyzékben van, amely Szent László idejéből maradt ránk. E szerint Pannonhalmán Donatus nyelvtana is megvolt (vö. PINTÉR J., Magyar irodalomtörténet. Tudományos rendszerezés. 1930. I, 125—9: „Grammatica Donati“ az okl.-ben).

Miklós püspök latinságát ugyancsak olyan műből vagy művekből szerezte, amelyek vagy Donatus vagy Priscianus alapján készültek. Az így keletkezett művek közt azonban lényeges eltérések voltak a kiejtés tekintetében. Ha Miklós püspök olyan Priscianusból tanult volna latinul, amelyik Alcuin és társai magyarázatain épült, akkor az ő latinságában a latin *ge*, *gi je*-, *ji*-nek, a latin *v f*-nek stb. hangzott volna, s mindennek nyoma volna magyar szórványai helyesírásában. Mindebből azonban az ő magyar helyesírásában semmi sincsen. A püspök oklevelének latin és magyar szavai a mellett bizonyítanak, hogy latinságát olyan Priscianus alapján írt műből vagy művekből szerezte, amilyent 980—982-ben a francia Abbo írt. Miklós püspök beszélt latinsága ugyanis a legjobban azzal

a beszélt latinsággal egyezik, amelyet a X. század végén és a XI. század első felében a franciáknál ismerhetünk fel. Magyar helyesírását is ez alapon lehet a legelfogadhatóbban megérteni.

Miklós püspök beszélt latinságában voltak olyan mozzanatok, amelyek a klasszikus latin ejtésnek felelnek meg; voltak olyanok, amelyek a vulgaris latin ejtésből valók voltak; aztán olyanok, amelyek tisztán grammatikusoktól felállított ejtési utasítások voltak; végül olyanok, amelyek csakis az a korbéli franciaországi beszélt latinságot jellemezték. Mivel nézetem szerint fejtegetéseimből elég határozottan kiviláglott, hogy a Miklós püspök beszélte latinnak az első három pontba foglalható sajátságai mind megvoltak a X—XI. századi franciaországi beszélt latinságban, azért, úgy tartom, joggal vallhatjuk azt, hogy Miklós püspök latinsága a X—XI. századi franciaországi latinsághoz áll legközelebb, sőt vele majdnem minden pontban azonos.

Nem állítom azt, hogy hazánkban a X. század végén és a XI. század első felében csupán olyan beszélt latinság volt, amilyen az akkori franciaországi volt. Bizonyos az, hogy a X. század végén és a XI. század első felében voltak olyan papjaink, akiknek beszélt latinsága más ország vagy országok beszélt latinságával egyezett. Fentebb, mikor azt kutattam, ismerhetett-e Miklós püspök nemzeti nyelvű helyesírásokat, megemlítettem több hazánkba jött külföldi papot. Így megemlítettem Brunót, aki Szent Adalbert életét írta meg. Valószínűvé tettem ez életírás alapján, hogy Bruno a latin *ge-, gi-t je-, ji-*nek ejtette. A német Bruno tehát a németországi X—XI. századi ejtémód szerint beszélte a latint. Bizonyosan így beszélt latinul Radla is, aki Szent Adalbert nevelője volt. Mind a ketten Magdeburgban tanultak, s épezzért nagy valószínűséggel állítható, hogy mind a ketten a németországi beszélt latinság követői voltak. A német ejtémód szerint beszélhetett latinul az a „magister Waltherus“, továbbá az a „tewtonicus Henricus“ is, aki a Szent Gellért-legenda szerint előbb Székesfehérvárott, később Marosvárott, vagyis Csanádon tanította grammatikára s más „ars“-okra a magyar kispapokat. De már Szent Gellért, aki velencei olasz volt s kezdetben Velencében „in scholis monachorum“, később Bolognában tanult, nehogy „ordo patris nostri sancti Benedicti in scienciis liberalibus detrimentum paciatur“ (I. ENDLICHER, MonArp. 206, 207), csak olaszföldi, mégpedig észak-olasz ejtémód szerint beszélhette a latint. S ez az ejtémód kétségtelenül azonos volt a Szent Gellértnél hűsz-

harminc évvel idősebb Joannes Diaconus ejtésmódjával. Ez ejtésmódot fentebb részletesen tárgyaltam, itt csak azt említem meg, hogy Szent Gellért latinsága szókészletében is különbözött a ránk maradt hazai latin emlékek szókészletétől (l. erről KARÁCSONYI JÁNOS, Szent Gellért csanádi püspök élete és művei. 1887. 206—7).

Szent István király Monte Cassinóból, a bencések e főkolostorából szerzeteseket kért (l. PAULER, A m. nemz. tört. I², 76, 78). Nagyon valószínű, hogy ezek beszélt latinsága különbözött a Szent Gellért beszélt latinságától; e beszélt latinságban a latin *ce*, *ci*: *tše*-, *tši*-nek, a latin *ge*, *gi*, hogy csak pár különbséget említek, *dže*-, *dži*-nek hangozhatott.

Szent István király idejében a bihari püspök, miként fentebb említettem, a lüttichi egyházmegyéből való Leuduinus volt, az első pécsi püspök meg Bonibertus. Nagy valószínűséggel állítható, hogy mind a ketten mai értelemben vett franciák voltak. Szinte kétségtelen, hogy egyikük sem beszélte a latint az olasz vagy a német ejtés szerint, hanem mind a ketten a francia ejtésmód követői voltak.

De nem tudjuk mind nevén nevezni azt a sok egyházi férfiút, aki Szent István király uralkodása idején a keresztény hitre tért országba jött. A legendák csak megemlítik, hogy sokan sokféle országból jöttek (l. többek közt a Mór pécsi püspök által írt Szent Szórad és Boldog Benedek legendáját, ENDLICHER, MonArp. 134). Mindezekből az adatokból az következik, hogy hazánkban a XI. század első felében a beszélt latin nem volt egységes. Volt, aki a német, egy másik, aki olasz-, ismét másik, aki a franciaországi ejtésmód szerint beszélte a latint. Természetes, hogy ezek a latin nyelvek kisebb-nagyobb mértékben szókészletükben is különböztek. Miklós püspök beszélt latinsága — azon sajátosságok alapján, amelyeket oklevele latin anyagából, valamint magyar szórványai helyesírásából meg lehet állapítani, ki lehet következtetni — franciaországi ejtésmód szerinti latinság volt. Mégis miként történt, hogy hazánkban ez a franciaországi latin kiejtés győzött, annak okát elsősorban a Szent István király halálát követő politikai viszonyokban kereshetjük, amelyek idegen-, főleg németellenesek voltak, továbbá azokban a férfiakban, akik a XI. század második felében s később is, így a XII. században iskoláikat főleg francia földön végezték.

Miklós püspök a magyar párthoz tartozott, különben nem lehetett volna Endre király jegyzője. Magyarul kitűnően tudott, mert

különben Gebhardt püspök levelét nem magyarázhatta volna meg Endre királynak, aki sem latinul, sem németül nem tudott. Kiténő magyarsága mellett szól az is, hogy a magyar szórványokat hibátlanul írta le. A tihanyi oklevél kiténő latinsága, valamint az, hogy az oklevelet ő fogalmazta és ő írta is, továbbá, hogy a király jegyzője volt, bizonyítja, hogy „fölényes, világi műveltségű, külországokban jártas“ férfit lehetett, mert e korban, miként HAJNAL ISTVÁN „Írástörténet az írásbeliség felújulása korából“ c. nagyjértékű munkájában (68. l.) írja, ilyenek voltak az oklevélfogalmazó, az oklevélíró papok. S minden jel arra vall, hogy magyar lehetett származására is.

Miklós püspök beszélt latinsága ekkor a királyi kancellária beszélt latinsága volt. E beszélt latinság további győzelméhez, mint fentebb említettem, hozzájárult az is, hogy a XI. század második felében és a XII. században jeleseink főleg francia földön végezték tanulmányaikat, így pl. Anonymus¹⁾ és mások, akik ott a beszélt latinnak franciaországi ejtismódját sajátíthatták el, ha ugyan már nem azzal mentek ki.

Arra a kérdésre tehát, mi a mi latinbetűs helyesírásunk eredete, így felelek:

A Tihanyi Alapítólevél magyar szórványai olyan latinnyelvi kiejtés alapján vannak lejegyezve, amilyen akkor a francia tudós grammatikusok által megállapított franciaországi latin kiejtés. Mint-hogy pedig Miklós püspök magyar helyesírása az utána következő oklevelekben is, más emlékekben is és fővonásaiban (vö. *s*, *gy*) ma is megvan, minthogy továbbá beszélt latinságunk is fővonásaiban sok századon át, mondhatni a XIX. század közepéig ugyanaz volt, ami Miklós püspöké, azért mindaddig, amíg ugyanilyen elvek szerint írt régibb hiteles emlékünknél elő nem kerül, azt vallhatjuk, hogy sok századon át használt latin kiejtésünknek megindítója, magyar helyesírásunknak megalkotója Miklós püspök, aki különben korának egyik legnagyobb műveltségű magyar embere volt.

MELICH JÁNOS.

¹⁾ Anonymus, továbbá Kézai latinsága vocalismusában s más vonatkozásban is nem annyira klasszikus latin, mint a tihanyi oklevélé. Ez oklevélben még a *neglegentia* szó is *negligentia* helyett X. századi franciaországi latin (vö. a X. századi angolban *neglegenter*, l. FUNKÉ i. m. 89 és klasszikus latin *neglego*, *neglegere*, *neglexi*, *neglectum*).